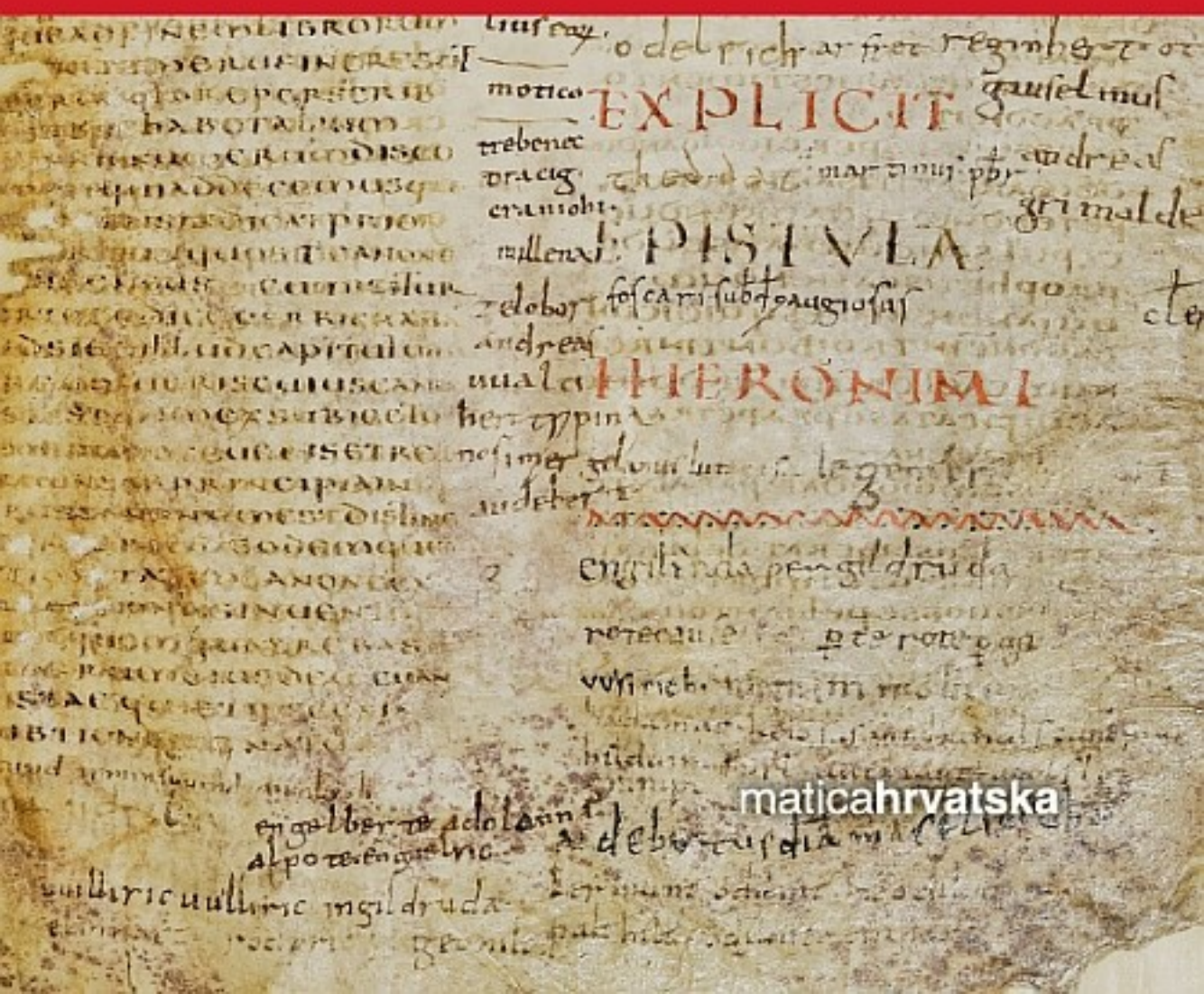

NOVA ZRAKA U EUROPSKOM SVJETLU

HRVATSKE ZEMLJE U RANOME
SREDNJEM VIJEKU

Sadržaj

PREDGOVOR EDICIJI <i>POVIJEST HRVATA</i>	XIII
NOVA ZRAKA U EUROPSKOM SVJETLU Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)	
PREDGOVOR	XXVII
OPĆI PREGLED Temeljne razvojne sastavnice	
KRAJ ANTIKE NA HRVATSKIM PROSTORIMA (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	3
Južna Panonija pod opsadom	4
Kasnorimski ustroj u završnoj mijeni	10
Vrijeme Germana	18
Justinijanovo doba	26
<i>Izvori i literatura</i>	32
PREGLED POLITIČKE POVIJESTI HRVATA U RANOME SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Birin</i>)	37
Doseljenje Slavena na područje Ilirika	37
Seoba Hrvata	40
Pod franačkim vrhovništvom	42
Hrvatska u doba prvih Trpimirovića	45
Stvaranje neovisne hrvatske kneževine	47
Tomislav i njegovi nasljednici	53
Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije	57
Vrhunac ranosrednjovjekovne hrvatske države	60
Borbe za prijestolje i dolazak Arpadovića	65
<i>Izvori i literatura</i>	71
RAZVITAK HRVATSKOG ETNIČKOG IDENTITETA (<i>Neven Budak</i>)	73
Pisana vrela o podrijetlu Hrvata	74
Hrvati prije i izvan Hrvatske?	76

Teorije o podrijetlu	79
Vrijeme dolaska	82
Stvaranje identiteta – nova razmišljanja	84
<i>Izvori i literatura</i>	87
RAZVOJ POLITIČKIH USTANOVA (<i>Damir Karbić</i>)	89
Formiranje i razvoj države na hrvatskom prostoru	89
Elementi političke strukture	99
Vladar: od kneza do kralja	99
Vladareva supruga: kneginje i kraljice	106
Kraljevska vlast, velikaši, plemstvo i gradovi	109
<i>Izvori i literatura</i>	120
DRUŠTVO (<i>Damir Karbić</i>)	123
Počeci društvenog raslojavanja	123
Ranosrednjovjekovno seljaštvo	124
Počeci plemstva	128
Gradsko društvo	130
<i>Izvori i literatura</i>	131
GOSPODARSTVO (<i>Florence S. Fabijanec</i>)	133
Jarilo poljima hodi, žito rodi	133
Maslinarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo i druge gospodarski iskoristive površine	135
Vinograd (vineae)	135
Maslinici (oliveta)	136
Pašnjaci i stoka (pascua, grex)	137
Kamenolomi (cararia, petra, lapides)	138
Vrt (/h/ortus)	139
Ribolovište (piscationis) i ribarstvo	139
Solana (salina)	140
Šume (siluae)	140
Razne gospodarstvene upravne jedinice	141
Ager	141
Alodij	142
Curtis – pridvorno gospodarstvo	142
Praedium – predij	143
Villa – seoska općina	144
Vicus – novo selo (?)	144
Novčarstvo	145
Solidus – solid	146
Romanatus	146
Denarius – srebrni denar	147
Libra auri – zlatna libra	147

Mjerni sustav	147
Obrti	148
Kožarstvo	148
Mlinarstvo i obrada tekstila	148
Keramika	149
Talioničarstvo i kovanje	150
Zlatarstvo	152
Brodogradnja	152
Porezi	154
Prometnice i trgovina	154
<i>Izvori i literatura</i>	157
USTROJ HRVATSKE VOJSKE U RANOME SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Nazor</i>)	159
Izvori za raspravu o ustroju hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	159
Grane i rodovi hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	160
O novačenju	163
O zapovjednoj strukturi	167
Zaključak	169
<i>Izvori i literatura</i>	171
POKRŠTAVANJE I RANA KRISTIJANIZACIJA HRVATA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	173
Pokršćavanje i/ili kristijanizacija?	175
Tko je i kada pokršten?	176
Pisani izvori i druga svjedočanstva	177
Čimbenik kontinuiteta: kršćanstvo kasnoantičkih starosjedilaca	181
Poganska vjera Hrvata: rekonstrukcija ili moderni konstrukt	185
Karakteristike poganskog ukopa i učinci pokršćavanja	187
Mit upisan u krajolik: elementi pretkršćanske sakralne topografije	188
Vanjski čimbenici dugog trajanja: Rim i Carigrad	191
Franci: konačno pokršćavanje i obnova crkvene organizacije	193
<i>Izvori i literatura</i>	199
CRKVA I VJERSKI ŽIVOT (<i>Trpimir Vedriš</i>)	201
Crkveno uređenje u kasnoj antici i njegovo nasljeđe	201
Pitanje obnove i pripadnosti Crkve u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku	206
Osnutak i sudbina Ninske biskupije	210
Splitski sabori 925–928.	212
Razvoj crkvenog uređenja do sredine 12. st.	215
Gornja Dalmacija: osnutak Dubrovačke i Barske metropolije	215
Donja Dalmacija: usitnjavanje Splitske metropolije i uzdignuće	
Zadarske nadbiskupije	217
Crkveno uređenje pod Arpadovićima: osnutak Zagrebačke biskupije	218
Unutarnja obnova: odjek Grgurovske reforme u Hrvatskoj i Dalmaciji	219

Redovništvo i razvoj samostanskog života	223
Štovanje svetaca i pobožnost	227
Pobožnost i vjerski život	232
<i>Izvori i literatura</i>	235
PRAVO I PRAGMATIČNA PRAVNA PISMENOST (Damir Karbić – Branka Grbavac)	237
Antička pravna baština	237
Bizantski i germanski pravni tragovi	239
Razvoj kanonskog prava	241
Vladar kao zakonodavac i sudac	243
Sudstvo u praksi	245
Razvoj notarijata	247
Kartulari	250
<i>Izvori i literatura</i>	252
INTELEKTUALNI I KULTURNI RAZVOJ. LATINSKA PISMENOST HRVATSKOGA RANOG SREDNJEG VIJEKA (Mirjana Matijević Sokol)	255
Osmo stoljeće – novi počeci	255
Karolinška renesansa: dvojnost latinske pismenosti	256
Jedinstveni prostor pod okriljem Crkve	260
Istaknuti pojedinci – prvi pjesnici i »povjesničari«	264
Žanrovi – počeci pisanja »historije«	265
Knjige, skriptoriji i knjižnice	267
<i>Izvori i literatura</i>	269
HRVATSKA GLAGOLJIČKA I ĆIRILIČKA PISANA KULTURA U RANOME SREDNJEM VIJEKU (Tomislav Galović)	273
Kulturološke odrednice	273
Nastanak glagoljice	274
Sjeverni i južni put	275
Prvotna svjedočanstva	275
Crkveni partikularni sabori i glagoljaštvo	276
Najstarija hrvatska glagoljička epigrafija	276
Rani glagoljički rukopisi i hrvatski udio u njima	285
Pojava ćirilice u 12. stoljeću	287
Hrvatski jezik na latinici: prve naznake	291
<i>Izvori i literatura</i>	292
LIKOVNA UMJETNOST I KULTURA (Magdalena Skoblar)	297
Pod okriljem Bizanta	297
Reprezentativne crkve u gradovima	298
Luksuzne građevine izvan urbanih centara	302
Između Istoka i Zapada	303

Hrvatska kneževina	303
Centralne građevine	307
Istra	310
Moć lokalnih i stranih naručitelja u 11. i 12. stoljeću	312
Jedanaesto stoljeće i počeci romanike	312
Benediktinci	315
Koloman i zrela romanika u Zadru	317
<i>Izvori i literatura</i>	320
PRIVATNI ŽIVOT (Zrinka Nikolić Jakus)	323
Obitelj i obiteljski život	323
Stanovanje	328
Odjeća i nakit	331
Prehrana	335
Bolest i zdravlje	336
Igre	340
<i>Izvori i literatura</i>	341
REGIONALNA POVIJEST	
SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U RANOME SREDNJEM VIJEKU	
<i>(Hrvoje Gračanin – Silvija Pisk)</i>	345
Avarski i slavenski prodori	345
Avarsko razdoblje	348
Donjopanonska kneževina	352
Između Mađara i Hrvata	358
<i>Izvori i literatura</i>	364
SJEVEROISTOČNA HRVATSKA U RANOME SREDNJEM VIJEKU (Hrvoje Gračanin)	367
Avarsko razdoblje	367
Donjopanonska kneževina	371
Između Mađara i Hrvata	377
<i>Izvori i literatura</i>	382
ISTRA I KVARNER U RANOME SREDNJEM VIJEKU (Maurizio Levak)	385
Shizma triju poglavlja	385
Militarizacija uprave i društva, kastrizacija, seoba Slavena	388
Istra u Franačkom Carstvu	396
Kvarnersko područje u 9. stoljeću	403
Vrijeme njemačke i mletačke prevlasti	406
<i>Izvori i literatura</i>	412

GORSKI KOTAR, LIKA I KRBAVA (<i>Ante Birin</i>)	415
Prvo središte ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine	415
Banovina i župe	418
Plemstvo s područja Like i Krbave	420
Arheološka baština	422
Izvori i literatura	425
SJEVERNA I SREDNJA DALMACIJA U RANOME SREDNJEM VIJEKU (<i>Ivan Basić</i>)	427
Pojam Dalmacije – kontinuiteti i mijene	427
Baština kršćanske kasne antike: Justinijanova rekonkvista	427
Regionalizam i obilježja društvene krize	429
Prijelom na prijelazu stoljeća – Avari i Slaveni	430
Između Bizanta i Slavena – spojnice i razdjelnice	435
Uzmac Bizanta i ekspanzija franačke moći	437
Društvene i kulturne strukture	440
Razvoj političkih i upravnih institucija u Hrvatskoj kneževini	443
Kulturni procvat Branimirova vremena	447
Pokušaji i uspjesi crkvene integracije	449
Konsolidacije i previranja u 10. stoljeću	450
Jadranska baština Trpimirovića i uloga Venecije	451
Reforma i renesansa 11. stoljeća	453
Simptomi dezintegracije koncem 11. stoljeća	454
Nova dinastija pred starim izazovima: prva polovica 12. stoljeća	456
Izvori i literatura	458
JUŽNA DALMACIJA (<i>Ivan Majnarić – Kosjenka Laszlo Klemar</i>)	463
Postanak srednjovjekovnih središta	463
Izvan okrilja Bizanta – k državnim tvorbama	466
Rasadišta kulture	468
Izdizanje ranosrednjovjekovne Duklje	470
Organizacija crkvenog i redovničkog života	471
Teritorijalno-politička interesna preklapanja	475
Izvori i literatura	476
BOSNA I HUM/HERCEGOVINA (<i>Goran Bilogrivić</i>)	479
Avari i Slaveni	480
Franačka ekspanzija i stvaranje kneževina	482
Deseto stoljeće – sklavinije između Hrvatske i Srbije	485
Od stranih vladara do bana Bosne	488
Izvori i literatura	490

HRVATSKA U MEĐUNARODNOM KONTEKSTU

BIZANT NA HRVATSKOM PROSTORU U RANOME SREDNJEM VIJEKU (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	495
Od poleta do zastoja	496
Novi uspon i opadanje	504
<i>Izvori i literatura</i>	512
KAROLINŠKO, OTONSKO I SVETO RIMSKO CARSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	517
Europa u okrilju Karolinškog Carstva	517
Na rubovima Carstva	520
Podjele Carstva	521
Hrvatski vladar i Karolinško Carstvo	522
K propasti Carstva i postanku Europe	524
Ponovni čimbenik objedinjavanja – Sveto Rimsko Carstvo	526
<i>Izvori i literatura</i>	530
PAPINSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	533
Univerzalnost Rimske Crkve	534
Velika crkvena reforma i hrvatski vladari	541
<i>Izvori i literatura</i>	546
VENECIJA (<i>Lovorka Čoralić</i>)	549
Uvod: Mleci – grad-država izrasla iz bizantskoga okrilja	549
Od neretvansko-mletačkih pomorskih srazova do istarskih i zadarskih protumletačkih pobuna – prva stoljeća hrvatsko-mletačkih političko-državnih veza	552
Migracijski procesi i komunikacija između dviju jadranskih obala.	
Počeci kulturnih prožimanja	558
Zaključak	561
<i>Izvori i literatura</i>	562
JUŽNA ITALIJA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	563
Slaveni na Garganu i u široj regiji	570
Normani u Južnoj Italiji	574
Normanski rod »sinovi Amika« i hrvatski krajevi	575
<i>Izvori i literatura</i>	578
BALKANSKE SKLAVINIJE I BUGARSKA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	581
»Potonuli svijet« balkanskih sklavinija	581
Morava	585
Najranija srpska povijest i smještaj Srbije u ranome srednjem vijeku	589
Srbija između Bugarske i Bizanta (o. 850 – o. 1050)	591

Duklja i Raška (1020–1180)	593
Bugari u 7. i 8. st.	595
Uspon Bugarske u 9. st.	598
Bugarska i Bizant u 10. st. – uspostava Bugarskog Carstva	599
Pobuna kometopula i pokušaj obnove Bugarskog Carstva (976–1018)	602
Bugarska unutar Bizantskog Carstva (1018–1185)	603
Značenje bugarske ranosrednjovjekovne kulture i pismenosti	604
<i>Izvori i literatura</i>	606
UGARSKA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	609
Prije doseljenja	609
»Zauzeće domovine«	611
Društvo i organizacija vlasti	613
»Slavonsko pitanje«	619
Arpadovići postaju hrvatski kraljevi	621
<i>Izvori i literatura</i>	628

KAZALO OSOBNIH IMENA

KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA

POPIS SURADNIKA U KNJIZI

Kroz sva ranosrednjovjekovna stoljeća 90% pučanstva živi na selu i radi ili je ovisno o zemlji. Poljoprivredni svijet predstavlja vodeću granu gospodarstva, a mreža urbanih središta (*civitates*), naslijeđena iz doba Rimskoga Carstva, tek blago relativizira takvu konstataciju, jer gradovi ovise o svojim okružnim ladanjima za izdržavanje.

Jarilo poljima hodi, žito rodi

Za štovatelje Perunova panteona bog Jarilo predstavlja razdoblje proljeća, proljetne vegetacije i plodnosti, a prikazan je sa svežnjem klasja u rukama. Prema drevnim običajima pohranjivanja predmeta, u starohrvatskim grobovima pokapaju se željezni srpovi (Bribir, Morpolračko polje, Ždrijac, Bajagić, Bijelo brdo, Maklinovo brdo, Kašić-Glavčurak) od 6. do 12. st. Ovi srpovi svjedoče o zemljoradničkoj aktivnosti, a korišteni su i za pribavljanje hrane za životinje. Pokopani primjerci srpova s konjanikom-ratnikom svjedoče o njihovoj uporabi kao oruđa za pribavljanje hrane (zobi) konju: kad se u srpnju režu klasovi, sačuva se gornji dio žita, tj. slama, za prehranu životinja u zimskom razdoblju. Uz srpove, zastupljeni su i drugi poljodjelski alati, poput motike, kose, lopate i kopačice (datirane od 8. do 10. st.). Malobrojni sačuvani pisani izvori šturo nadopunjavaju saznanja o korištenim alatima i za nešto kasnije razdoblje. Tako je u jednoj zadarskoj oporuci (Agapa, kći tribuna Dabra, 999) spomenut jedan par mlinskih kamenova (*macinas pario I*), najvjerojatnije za mljevenje zrnja.¹ Stotinu godina kasnije (1090), prilikom spora između Splitsanina Petra Crnog i Ludina, sina Miroslavova, popisana su ukradena dobra iz jednog sela, među kojima je nabrojeno dvanaest motika (*marra*), šest raonika/rala (*uomere*), pet trnokopa (*delatoria*), šest pila (*saga*) i osam kosira (*putatoria*).²

Malo se zna o produktivnosti obrađivanih terena i veličini pojedinih čestica zemlje. Onodobno obrađivanje žitarica iziskivalo je puno ljudske radne snage s jedne strane i velike površine zemlje s druge strane, s malim urodom. Tehnička podloga ranosrednjovjekovne poljoprivrede još je slabije dokučiva. Na područjima naseljeni-

¹ CD 1, dok. 33, str. 48–49.

² CD 1, dok. 153, str. 193.

ma Slavenima tijekom seobe prevladava paljevinska tehnika koja iziskuje ulaganje većih zajednica i gustu mrežu malih naselja u riječnim dolinama. S trajnim naseljavanjem selilačkih naroda postupno se uvodi i uporaba oruđa. Ovisno o prirodi tla, odnosno razlikama između tla u unutrašnjosti i priobalju, koristi se ralice, koja površinski okreće zemlju, ili plug, koji dublje prodire u zemlju. Zemlje su ostavljene na ugaru kako bi se prvobitno obrađena površina odmorila dok se obrađuje nova parcela. Na Mediteranu se sve do 10. st. prakticira dvogodišnji ugar s izmjenjivanjem žitarice i različitih vrsta djeteline koje obogaćuju zemlju dušikom, povećavajući time prinos žitarica u sljedećoj sezoni. U 10. st. uvodi se tropski sustav ugara, tako što se treći dio sije grahoricama, koje dodatno povećavaju razinu dušika u zemlji. Nadalje, nije razrađeno u kojoj je mjeri korištena životinjska snaga za pokretanje poljoprivrednog oruđa. Tek od 11. st., kad raste broj izvora, nalazimo i zabilježene vučne životinje: npr. 1028. darovano je jedno zemljište u Obrovcu i uz njega dva para goveda i dva kmeta/roba (*duo paria boum cum duobus seruulis*).³ Prema tom podatku dalo bi se zaključiti da je potrebna jedna ljudska snaga na jedan par goveda. Kada 1071. paška općina poklanja samostanu sv. Mihovila na Susku samostan sv. Petra na Iloviku, daruje usto i tri oračka goveda (*tribus aratris bouum*), a u oporuci splitskog priora Petra izričito se spominju dva jarma za volove (*dua iuga bouum*). U kartularu sv. Ivana Biogradskog iz ranih 1070-ih godina spominje se *iuuencum arrare potentem* – junac sposoban za oranje, dok 1112. sudac Boleslav daruje benediktincima na Lokrumu tri jarma za volove.⁴ Ova tri potonja dokumenta vidljivo ukazuju na upotrebu vučne stoke u obrađivanju polja – u drugim izvorima pojavljuje se samo po jedan par goveda, ili najviše tri životinje darovane zajedno s nekim zemljištem. I dalje to samo potvrđuje postojanje raznih metoda poticanja veće produktivnosti kojima zemljoradnici raspolažu pri obradi zemlje, samo nije poznato u kojoj je mjeri ova tehnika bila proširena, pogotovo zbog toga što nedostaju podaci za kontinentalni hrvatski prostor.

Nadalje, radi širenja poljoprivredne površine u Europi se od kraja 11. i početka 12. st. kreće s krčenjem šuma. Na hrvatskom prostoru postoje brojni toponimi koji ukazuju na taj proces krčenja, primjerice Krči kod sela Prilišće u Gorskom kotaru, Krč i Krčić kod Prebilovaca na Neretvi; Pasike, na južnom dijelu Tople Drage kod Radošića – toponim označava način dobivanja obradivog tla krčenjem, odnosno mjesto gdje se šuma popali i posije žito; Hrčevina ili Krči kod sela Stari Slatinik blizu Slavonskog Broda; kod Trogira, na zapadnom dijelu otočića je potvrđen toponim Pasike, koji je od starog dijela grada odijeljen opkopom, kao predio posječene šume. Još u Trpimirovoj darovnici sredinom 9. st. spominje se predio Lažani (nad današnjim Kaštel-Kambelovcem) koji je pripadao kralju, a kasnije splitskoj Crkvi. Laz označava krčevinu, ali može označavati i prolaz do polja.⁵ Nadalje, imenica »eszek« na mađarskome znači prostor u sasječenoj šumi, tj. pasjeka, a u hrvatskom je prisutna u osnovi *sek- iz koje proizlaze toponimi kao Osik-Osijek i Lički Osik. Jasno, sama toponimija ne razotkriva u kojem se točno razdoblju proces odvijao. Ipak, vremenski bi se pojava novih naselja, barem djelomice, mogla poklopiti i s općim procesom krčenja na ostatku europskog prostora. Postavlja se nadalje pitanje koje se vrste poljoprivrednih kultura obrađuju.

³ CD 1, dok. 47, str. 66–67.

⁴ CD 1, dok. 92, str. 124–125; CD 1, dok. 170, str. 210; CD 1, dok. 116, str. 149; CD 2, dok. 22, str. 25.

⁵ CD 1, dok. 3, str. 5, dok. 125, str. 160, dok. 134, str. 170, dok. 149, str. 188.

Bioarheološka istraživanja provedena na kosturima starohrvatskih grobnica rasvjetljavaju spoznaje o prehrani stanovništva. Analize karijesa i alveolnih bolesti pokazuju da se ranosrednjovjekovno stanovništvo bavi i lovom i poljodjelstvom, u kojem prehrana žitaricama dominira, što se posebice ističe u nalazištu Bijelo Brdo u Slavoniji, u kojem se primjećuje izrazita konzumacija žitarica. Ipak, na priobalnim nalazištima (Radašinovci, Velim, Šibenik i Glavice kod Sinja) mogu se opaziti i spolne razlike: žene imaju više karijesa (uzročnik je konzumacija ugljikohidrata) dokazujući da se više hrane žitaricama, dok muškarci, unoseći veće količine mesa (bjelančevina) imaju manje karijesa. Takva stavka upućuje i na njihovu svojstvenu privrednu djelatnost, tj. lov na divljač, kao i posvećenost stočarstvu. Međutim, tek će daljnja istraživanja omogućiti preciznije zaključke o intenzitetu i sadržaju privrednih djelatnosti, koji se jamačno razlikuju od jedne regije do druge (kontinentalna panonska ravnica, brdoviti prostor Gorskoga kotara i Velebitsko područje te primorsko-priobalna zona). Nadalje, u pisanim vrelima, i to iz dalmatinskog područja, podaci o korištenim žitaricama su rijetki, a vjerojatno nisu ni sveobuhvatni jer navedene žitarice najčešće služe kao platežno sredstvo (oko 1080. se npr. kupuju tri čestice zemlje na prostoru Poljica za jedan modij pšenice i dva stara soli).⁶ Od žitarica se spominju: ozima i jara pšenica (*granum, frumentum*) i ječam (*ordeum*). Usto, prema saznanjima iz drugih europskih prostora, uzgajaju se i grahorice (grašak, bob, leća), raž, pir krupnik i druge žitarice. Međutim, osim što potvrdu tih navoda treba tražiti u kontinuitetu antičke poljoprivrede, potrebno bi bilo obaviti i arheobotaničke analize prehrambenih ostataka nađenih u posudama iz iskopina na hrvatskim i okolnim prostorima.

Maslinarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo i druge gospodarski iskoristive površine

U Rimskom Carstvu na mediteranskom prostoru vladalo je tzv. sredozemno trojstvo triju najvažnijih prehrambenih kultura: žita, ulja i vina. Za ranosrednjovjekovlja se na dotičnom prostoru – priobalnom dijelu, uočava nastavak tradicije. Nadalje, u antici se uzgoj žita kombinira s vinovom lozom, maslinama i drugim stablima, a i u kasnom srednjem vijeku prevladava ova kombinacija. Stoga postoji velika mogućnost da se takav sustav, zapravo, održao kontinuirano i kroz rani srednji vijek, barem u nekim grubim crtama.

Vinograd (vinea)

Prilikom svog putovanja Jadranom, sjevernoafrički geograf Idrisi u 12. st. posebno ističe prostran zadarski teritorij, s kulturama koje se nižu jedna do druge kao i ljepotu zadarskih vinograda. Za Šibenik opaža da je grad okružen mnogim kulturama, a za Ston da ima prostran okrug s nizom obrađivanih zemalja. Dok su prilikom dari-

⁶ CD 1, dok. 136, str. 175.

vanja nekih privilegija istarskim crkvenim ustanovama u 10. i 11. st. vinogradi samo usput spomenuti uz ostale proizvodne terene, za dalmatinska su središta vinogradi više dokumentirani. Već se 918. u oporuci zadarskog priora⁷ ističe devet vinograda koje je kupio ili naslijedio od svoje prve žene. Ravnomjerno ih ostavlja svojim muškim i ženskim potomcima, kao i svojoj drugoj supruzi. Postoje rijetki spomeni vrijednosti vinograda. Splićanin Petar Crni, sin Gumajev, kupio je tijekom 1080-ih vinograd za 3 solida i jedan modij soli. Budući da je kupio pola vinograda za 1,5 solida, valja uzeti da je cijena cijele parcele vrijedna 3 solida. Za vinograd pokraj mora predao je jedan modij i jedan star žita. U istim godinama je samostan sv. Petra u Selu kraj Splita stekao vinograd za 4 solida.⁸ Prilikom pak pisanja svoje oporuke, splitski prior Petar krajem 11. st. izričito piše kako je sam sadio vinograd na području *Calbariola*, koji zajedno s pašnjakom stoji 5 solida.⁹ Naposljetku, 1106. su redovnici sv. Krševana prodali jedan vinograd za 8 solida¹⁰ – premali je uzorak da bi se ti podaci mogli poopćiti, a još je teže procijeniti proizvedenu količinu i sortu vina.¹¹ Cijena također može ovisiti i o položaju parcele.

Maslinici (oliveta)

Maslinici su općenito spomenuti u raznim donacijama u Istri ili u Dalmaciji. Godine 974. maslinici su samo nabrojani uz vinograde i ribolovišta u privilegijama cara Otona II.¹² Godine 1076. građani Biograda obavezali su se godišnje davati desetinu maslina iz svojih maslinika.¹³ U Zadru opat samostana sv. Krševana naglašava 1067. kako su neki maslinici i vinogradi posađeni na posjedima kod Dikla, a 1106. jedan brat redovnik otkupljuje jedan vinograd navodeći kao razlog da mu je žao maslina koje su davale ulje za uljanice koje su gorile danonočno pred tijelom dotičnog sveca. Ovim potonjim primjerom potvrđuje se praksa miješanja kultura u poljima, a ujedno i ukazuje na jedan vid korištenja masline za proizvodnju ulja za rasvjetu.¹⁴ Proizvodnja ulja je potvrđena i arheološkim nalazištima (Vila Madona na Brijunima, Kupinovika na Hvaru, Sv. Petar kod Bijaća u Solinu, Mogorjelo kraj Metkovića te Blato na Korčuli i Majsan u Pelješkom kanalu) datiranima u razdoblja od kasne antike do ranog srednjeg vijeka, u kojima su otkriveni razni kameni tijeskovi (na Brijunima su vitlom ukliješteni između dva ortostata s kružnim podloškom za tiještenje) korišteni za proizvodnju ulja, kao npr. turjačnice iz 11. st. u podrumu Dioklecijanove palače.

⁷ CD 1, dok. 21, str. 26.

⁸ CD 1, dok. 154, str. 193–194; CD 1, dok. 155, str. 194; CD 1, dok. 156, str. 195.

⁹ CD 1, dok. 170, str. 210.

¹⁰ CD 2, dok. 11, str. 16.

¹¹ U kasnijim dokumentima spominju se vinogradi kod Šumeta, Biograda i na teritoriju Sv. Krševana, ali su samo nabrajani uz ostala dobra; CD 2, dok. 22, str. 25 (1112), dok. 39, str. 40 (1129), dok. 40, str. 40–41 (oko 1133).

¹² CDI 1, n. 79, a. 974.

¹³ CD 1, dok. 114, str. 146.

¹⁴ CD 1, dok. 79, str. 107; CD 2, dok. 11, str. 16.

Pašnjaci i stoka (pascua, grex)

Prije pokrštanja, baštinici drevne vjerske tradicije štiju boga Velesa kao zaštitnika stoke (»stočni bog«) i pastira. Zahvaljujući njihovim pogrebnim običajima, na arheološkim nalazištima otkriveni su razni predmeti od kosti, roga (češljevi, iglenici i recipijenti) i kože. Pronađene kosti domaćih životinja na različitim lokacijama čitave Hrvatske (sarkofag kraljice Jelene iz 976. kod Gospina otoka u Ninu; naselje Gorica kraj Crikvenice, Lijeva Bara kraj Vukovara) svjedoče o postojanju stočarstva. Osnovni prostor za držanje životinja sitnog i velikog zuba su pašnjaci. Pašnjaci mogu biti u javnom ili privatnom vlasništvu, a pogodni su za uspostavu osnovne vrste opozivanja, tj. prava na ispašu (*/h/erbaticum*). Tako krajem 8. st. (776) karolinški kralj oslobađa gradešku Crkvu od plaćanja daće na pašarinu i jamči joj slobodnu ispašu u čitavoj Istri. Prilikom mirovinskog ugovora između predstavnika karolinškog cara Lotara i mletačkog dužda (840) Novigradu se osigurava slobodna ispaša stoke, dok se 1102. i dalje spominju pašnjaci u Istri prilikom darovnice kneza Voldarika i njegove supruge Adelaine akvilejskoj Crkvi.¹⁵ Dva stoljeća kasnije, u, doduše, u historiografiji osporavanoj ispravi, kralj Zvonimir potvrđujući prava splitske Crkve nad selima i raznim posjedima koje su poklonili njegovi preci, nanovo naglašava privilegij svih tih okolnih splitskih sela i građana Splita da smiju slobodno voditi svoje životinje na ispašu u njegovu okrugu.¹⁶

Osim prava na ispašu, nastaju novi oblici poreza u prirodi, odnosno 804. gradovi Istre na Rižanskom placitu se žale što im se nameće novo davanje koje u vrijeme bizantske uprave nisu imali (*collectis ovium in ante non facimus*).¹⁷ Naime karolinška vlast sada traži da predaju deset janjadi na svako stoto grlo. O vrsti i količini stoke postoji nešto tragova u vrelima. U Istri, koloni koji su dobili zemlju na korištenje trebaju, između ostalog, predati dio svoje proizvodnje, tj. i životinja: koze (*pecora*), svinje (*porci*) i kokoši (*galina*). Prilikom opisa pljačke jednog seoskog naselja kod Splita oko 1090. tužitelj navodi da su iz sela oteta dva rasna konja (*optimus equus*), jedna mula (*mulla*), tri vola (*bovus*), dvije krave (*vacca*) i šest svinja.¹⁸ Iako nedostaje osnovni podatak o brojnosti čitavog stočnog fonda u jednom dalmatinskom naselju, ovaj izvor pokazuje da je životinjski sastav blaga šarolik. Raznolikost se potvrđuje, tj. u Zadru 918. prior Andrija oporučno ostavlja ukupno 800 grla ovaca i koza svojim nasljednicima. Zadarski građani držali su sitnu stoku na zadarskom otočju. Tijekom 1042–1044. godine samostan sv. Krševana prima u posjed 20 grla tegleće stoke (*iumenta* – radni konj, mula, magarac), dva konja te 30 krava, 400 koza i 35 svinja. Paška općina pak daruje samostanu sv. Mihovila na Susku 206 ovaca, 18 grla tegleće stoke i 50 krava. Kod ostalih dokumentiranih posjeda nabraja se po pet do deset runastih ovaca (*lanata*), po jedna krava ili dva vola. U 12. st. situacija je ista: prilikom darovnice u Šumetu samostanu sv. Benedikta na Lokrumu 1112., u posjedu je nabrojeno 200 ovaca, tri jarma volova i 24 krave uz radnu snagu devet serva.¹⁹ Pojedinačne životinje sitnog zuba služe također kao platežno sredstvo: oko

¹⁵ CDI 1, n. 44, a. 776; CD 2, dok. 4, str. 6.

¹⁶ CD 1, dok. 125, str. 160–161.

¹⁷ *Rižanski placit*, 432.

¹⁸ CD 1, dok. 153, str. 192–193.

¹⁹ CD 1, dok. 21, str. 25–26; CD 1, dok. 56, str. 75–76 (ova isprava je dosta osporavana kao falsifikat); CD 1, dok. 92, str. 125; CD 2, dok. 22, str. 25.

1070. opatica Cika (poznata u historiografiji i kao Čika) kupuje u Petrčanima zemlju za jedan solid koza (?) i za jednog vola, a Zovina, sin Negomira, prodaje svoju zemlju za pet jaraca; oko 1090. jedan je *curtis* i vinograd kupljen za jednog konja, a nešto kasnije neki vinogradi su plaćeni s 12 galeta vina i jednom svinjom.²⁰ Blago koje prevladava u primorju i na otocima čini sitna stoka – koze i ovce. Naposljetku, konji se pojavljuju kao vrijedna imovina, najčešće su spomenuti pojedinačno i stječe se dojam da prvenstveno služe kao prijevozno sredstvo. Među njima ističe se naprimjer slučaj jednog »bijelog konja« (*equus albus*), za kojeg 1105. opatica Vekenega (poznata u historiografiji i kao Večenega) iz samostana sv. Marije u Zadru iznosi da je njime kupljena neka zemlja Kaprole za ogromnu svotu, tj. 40 romanata.²¹ Tolika vrijednost konja je iznimna, vjerojatno zbog njegove boje. Takvi konji bili su, čini se, rezervirani samo za visoke uglednike, npr. bijelog je konja jahao papa Aleksandar III. prilikom posjeta Zadru 1177. godine.

Kamenolomi (cararia, petra, lapides)

Važnost kamena smanjuje se u doba kasne antike u korist jačanja uloge drva te tijekom ranog srednjeg vijeka prevladava gradnja sela i utvrda od drva. No početkom 11. stoljeća, za graditeljske potrebe, uz poticaj novoprihvaćene kršćanske vjere koja se kroz arhitekturne objekte nameće u krajolik u kamenom izdanju (izgradnja crkava, samostana, kapelica i drugo), oživljava eksploatacija kamenoloma kojima su se Rimljani također u svojoj ekspanziji masovno koristili. U jednoj osporavanoj darovnici kralja Krešimira II. (vjerojatno 969) prvi se put napismeno spominje ekstrakcija kamena blizu Solina: »čestica zemlje u Labranju podno Stinice, gdje je kamen dubljen ljudskom rukom«,²² a već je u rimskom razdoblju poluotok Vranjic bio mjesto vađenja kamenja. S druge strane postoje naznake direktne reciklaže već postojećih kamenih blokova, također kod Solina, s obzirom na to da je vjerojatno tamošnja crkva sv. Mihovila sagrađena od kamena solinskog amfiteatra. Rab je druga lokacija na kojoj se spominje kamenolom, kada 1086. neki mještani svjedoče o zemljama crkve sv. Marije u Rabu: *cararia, que est iuxta...* i dalje: *locello, qui dicitur Petrotu, ac cararia cum tota pulbelaria usque ad lapiro*.²³ Kamen služi također za izradu nakita, tj. za lijevanje bronce, kao što o tome svjedoče kameni kalupi iz 9–11. stoljeća pronađeni u Biskupiji kod Knina, a što se tiče umjetničkog izričaja, zahvaljujući razvijenoj pleternoj plastici na mramornim pločama katedrale (kraj 8. i početak 9. st.), Zadar slovi kao jak radionički centar klesarske djelatnosti. S daljnjom urbanizacijom prostora i gradnjom obrambenih objekata kamenokop doživljava novi polet od 11. do 15. stoljeća.

²⁰ CD 1, dok. 95, str. 129; CD 1, dok. 116, str. 150; CD 1, dok. 154, str. 193–194; CD 1, dok. 156, str. 195.

²¹ CD 2, dok. 10, str. 15.

²² CD 1, dok. 28, str. 41.

²³ CD 1, dok. 144, str. 185.

Vrt (/h/ortus)

Unutar urbanih sredina vrt igra važnu ulogu u opskrbi osnovnim svježim namirnicama. U svojoj oporuci zadarski prior Andrija ostavlja dvije kuće u četvrti sv. Lovre, svaku sa svojim vrtom. U osporavanoj ispravi Krešimira II. u posjede koje je u Solinu kralj darovao zaslužnim Hrvatima ubrajaju se i dvije čestice vrta okružene zidom. Krajem istog stoljeća (999) Agapa, kći tribuna Dabra u Zadru, oporučno ostavlja svoje dobro s vrtom, jednu kuću s peći i malenim vrtom (*orticello*) i još jedan mali vrt, a u Rabu 1086. prilikom utvrđivanja posjeda crkve sv. Marije spominje se vrt izvjesnog Dominika.²⁴ Naposljetku, Splitska nadbiskupija posjeduje početkom 11. st. (1020) na Poljudu vrt s voćnjakom jabuka (*hortum... cum omnibus arboribus pomiferis*).²⁵

Ribolovište (piscationis) i ribarstvo

Prvi podaci o povlaštenom ribolovu potječu iz 6. stoljeća kada Porečka biskupija stječe pravo na ribolovištu u Limskom zaljevu. Istra je dobro dokumentirana: iskorištavanje Tarske vale u sezonskom zatvaranju ribe počinje 983., iskorištavanje Sečovljanske vale 1173. godine. Postupno se na čitavoj zapadnoj obali Istre postavljaju ribolovišta primjerena kopnenim posjedima. U Dalmaciji je pravo na ribarenje obilježeno od 986. kada radi »javne potrebe« (unutrašnji sukobi među plemićima) zadarski priori prodaju četvrtinu ribolovnih zona na otoku Molatu i u uvali Telašćici na Dugom otoku, samostanu sv. Krševana. Nakon plemića, 1056., prilikom pronalaska tijela sveca, ribari Sapan, Pisutel, Podboj i njihovo društvo obvezuju se davati dio ulova istom samostanu, što se 26 godina kasnije pretvara u polaganje prava istog samostana na ribarenje na otoku Molatu i u Telašćici, tj. ribari samostanu moraju predati četvrtinu ulova. Još sedamnaest godina kasnije (1095) Sv. Krševan stječe od zadarskog priora Draga sve dohotke soli i ribolova koje su priori imali u Vrgadi.²⁶ Iz svega je vidljivo da se, osim općinskih lovišta opće upotrebe (s time da su ribari obvezni donositi ribe na zadarsku tržnicu), u 11. stoljeću stvaraju privatna lovišta riba, ponajprije u korist crkvenih ustanova.

Za panonski prostor postoje dokazi da se pučanstvo hranilo slatkovodnom ribom, npr. aktivni oblik *cribrae orbitaliae* na kostima lubanja datiranih u 11–12. st. koji ukazuje na izloženost parazitima iz slatkovodnih tokova i stoga na manjak željeza. U močvarnom okolišu stanovništvo Stenjeveca lovi ribu oko Save, na brojnim barama u koje se izljuje potok Vrapčak koji nastaje iz zamuljivanog korita Save. Osim bioarheologije, nalaz harpuna od slitine bakra s dva šiljasta oštra zuba sa svake strane kod Ledine kraj Torčeca također svjedoči o mogućnosti slatkovodnog ribolova, u ovom slučaju u vodama Drave.

²⁴ CD 1, dok. 21, str. 26; CD 1, dok. 28, str. 41; CD 1, dok. 33, str. 48–49; CD 1, dok. 144, str. 185.

²⁵ CD 1, dok. 41, str. 59.

²⁶ CDI 1, n. 78, a. 973; CDI 1, n. 153, a. 1173; CD 1, dok. 34, str. 50; CD 1, dok. 60–61, str. 82–84; CD 1, dok. 132, str. 168; CD 1, dok. 165, str. 205–206.

Solana (salina)

U vrelima su solane najčešće spomenute u kontekstu određivanja granice neke zemlje: u već spomenutoj sumnjivoj darovnici kralj Krešimir II. poklanja u Solinu zemlju u solanama, i drugu zemlju nad solanskom vodom (*aqua de saline*).²⁷ Kad car Oton II. 974. građeškoj Crkvi potvrđuje prava nad nekim posjedima, solane su samo usput spomenute.²⁸ Zadranka Agapa, prema vlastitoj oporuci, posjedovala je vlastite čestice među solanama svojih rođaka.²⁹

Šume (siluae)

Starim Hrvatima hrast predstavlja sveto drvo, a njegove su šume značajna mjesta štovanja – otuda i prošireni toponim »Dubrava« (npr. Dobrava kraj Vidovca u Međimurju, ili *Dumbroa* sa zemljama i šumama koje ostrogonski nadbiskup Felicijan dosuđuje Zagrebačkoj biskupiji 1134.³⁰). Pojedina stabla nose u sebi jaku simboliku: na području Istre je sretno stablo ladonja/koščel (sadi ga se i obzidava u središtu sela), a u Dalmaciji maslina (simbol mira, plodnosti, očišćenja, snage, pobjede i nagrade). Hrast, simbol znanja i moći, posebno je sveto stablo koji predstavlja drvo života i os svijeta. Prema vjerovanjima dub je najučestalija meta munje pa je posvećen Perunu, bogu gromovniku, no u panonskom je dijelu Hrvatske hrast i sretno drvo jer se na njemu skupljaju vile. Na kraljevskom posjedu Rogovi spominje se stablo zvano pogansko (*a loco arboris, que pagana dicitur*)³¹ koje svjedoči o opstanku baštinjene vjere Hrvata od sjevera do juga države. Simbolička moć šuma, odnosno stabla, nastavlja se dalje potičući gradnju naselja ili nekog objekta: benediktinski se samostan sv. Stjepana kraj Splita punim imenom zove »Sv. Stjepan od borova« (*de pinis*) jer je smješten kraj borove šume (bor bi bio simbol tijela mrtvog i uskrslog Boga i slika izmjene godišnjih doba). Jasna je dragocjenost šuma, kojom je sve do kraja 11. st. Hrvatska gusto prekrivena: pruža drvenu građu (za kuće, brodove i mostove) i derivate (paklina za brodove, drveni ugljen za gorivo, pepeo za gnojenje tla, potaša za staklo i sapun), omogućuje ispašu sitne i krupne stoke, pogotovo za vrijeme ljetne žege, i lov na divljač (na pluteju crkve sv. Kate u Novigradu prikazan je reljef jahača, lovca na jelena) te obiluje divljim plodovima (medom, voskom, smolom za baklje i za podmazivanje brodskih dijelova). Nadalje, drvo ima svojstva pogodna za pojedine obrte poput bojenja, štavljenja i pripravljenja lijekova. Hrastov žir hrani divlje i domaće životinje (posebice svinje) te je nabijen simboličkim značenjem, a smatra se da je postojeći golemi brijest kraj obale u Diklu spomenuto stablo iz darovnice hrvatskog vladara za Diklo. Nalazi sjekira iz grobnica datiranih do 9. st. potvrđuju ranu interakciju stanovništva s okolnim prostorom: u građevinarstvu drvo postupno biva zamijenjeno kamenom oko 1000. godine te se u tom prijelaznom razdoblju, od kraja 11. st., odvija krčenje šuma radi širenja poljoprivrednih površina. U vrelima, šuma je sastavni dio jednog posjeda (tako 804. poslanik Karla Velikog prepušta

²⁷ CD 1, dok. 28, str. 41.

²⁸ CDI 1, n. 79, a. 974.

²⁹ CD 1, dok. 33, str. 49.

³⁰ CD 2, dok. 42, str. 42.

³¹ CD 1, dok. 64, str. 90.

vojvodi Ivanu raspolaganje šumama u Istri; 892. Muncimir prema Trpimirovoj darovnici Splitskoj nadbiskupiji potvrđuje pravo na šume i druge posjede) i služi kao oznaka razgraničenja.³²

Prema pregledanom štitu, spomenimo još nakratko kako je u ranijoj fazi srednjeg vijeka vlasništvo nad nekretninama ravnopravno u rukama svih članova obitelji, u skladu sa samom obiteljskom organizacijom po kognatskom principu. S jedne strane, takva raspodjela dobara omogućuje ekonomsku samostalnost svakog člana, uključujući i one ženskog roda. S druge strane, takva praksa postupno dovodi do slabljenja ekonomske moći zajednice razdijeljenošću i parcelizacijom zemljišta. Manje od dva stoljeća kasnije, u 11. stoljeću, dolazi ne samo do potrebe krčenja zemlje, nego se centraliziraju posjedi pod vlašću novonastalih vlastelinstava.

Razne gospodarstvene upravne jedinice

Na poticaj franačke vlasti koja je preuzela upravljanje Istrom od Bizanta, pod vodstvom franačkog vojvode Ivana, krajem 8. stoljeća, iz ekonomskih i obrambenih se razloga provodi kolonizacija neobrađenih zemljišta u Istri. Na panonskom prostoru pak, prazna nenaseljena područja spontano su okupirana migracijskim valovima. Osim što su u upotrebi opći, neodređeni termini, kao »posjed« (*possessio*) ili »zemlja« (*terra*), postoje i specifičniji, jer se najvećim ondašnjim ekonomskim blagom, zemljom, upravlja na različite načine; neki su naslijeđeni iz rimsko-bizantskog doba, neki prilagođeni terenima i novim upravama, a neki se međusobno isprepleću.

Ager

Ager je višeznačan pojam. U osnovi označava polje, njivicu, oranicu, ravnicu, tlo, zemlju. U širem smislu odgovara kao zemljišno vlasništvo koje služi kao administrativna oblast te ager može biti javno dobro (u vlasništvu grada ili države) ili privatno – i prevodi se s *acre* (eng.), *Acker* (njem.) i *agro* (tal., španj.). Ager je u administrativnom smislu nasljeđe rimske kulture. Priobalna područja koja su bila rimske kolonije bila su regulirana sustavom centurija, u kojima su polja (*ager centuriatus*) služila katastarskoj organizaciji. U ranom srednjem vijeku zadržava se takva organizacija – antički ager *Phariae* postaje *campus sancti Stephani et Varbagni* tj. poljem sv. Stjepana i Vrbanje na Hvaru (Starigradsko polje); naselja uživaju dakle i dalje svoj vlastiti ager, koji zajedno s gradom čini ukupni teritorijalni opseg jedne komune. Pod javne agere spadaju naprimjer Splitsko polje, koje pripada splitskoj komuni s kontinuitetom iz stare Salone, i Kaštelansko polje sa Solinom, koji je u vlasti hrvatskog vladara. Kralj Krešimir II. raspolaže svojim dobrima tako što poklanja deveterici Hrvata neke posjede u Solinu, među kojima i *olim agrum* i *Solina iuxta teatrum*. S druge strane, obične oranice su privatno dobro kojima vlasnici raspolažu kao bilo kojom nekretninom. Tijekom 1070-ih samostan sv. Ivana u Biogradu pribavio je

³² *Rižanski placit*; CD 1, dok. 20, str. 23.

jedno polje od Andrije sina Trebavića u mjestu Velčića (možda današnji Vukšići) za tri romanata, potom je Splicićanin Petar Crni 1090-ih kupio jedan vinograd i jedno polje od Bratiza, sina Kudina, u mjestu Bresti za četiri i pol mjere (*galeta*) vina, a 1144. je samostanu sv. Benedikta u Splitu oporučno ostavljeno imanje Pod Kilom s raznim česticama, od kojih i više polja (*agros*), uz vinograde i kuće.³³

Alodij

Allodium – alodij, ili još *allodial* (eng.), *alleu* (franc.), *allodio* (tal.), *Anlodt* (njem.). Za razliku od lena ili selišta, koja su podvrgnuta plaćanju daće, alodij je zemlja u punom vlasništvu koja ne ovisi ni o kakvom vlastelinstvu. Kod Karolinga, alodijar plaća desetinu Crkvi i vojno podupire vladara. Nakon prestanka karolinškog utjecaja krajem 9. st., alodij označava privatno dobro u vlasništvu, bez podvrgnutosti plaćanju daća vlastelinu ili obavljanju nekih služba, a najčešće je naslijeđeno. Postoje i crkveni i svjetovni alodiji. Tijekom razvijenoga srednjeg vijeka pojedini se alodij postupno pretvaraju u leno, što znači obavezu izvršavanja određenih usluga nekom vlastelinu. Prema sačuvanim izvorima iz 11. stoljeća, samostan sv. Ivana u Biogradu stječe, što kupnjom, što darovima, razne alodije: od izvjesnog Mojmira, od redovnika Ivana Slavena (*Sclauus*) u Gorici, od svećenika i redovnika Petra, od slobodnih seljaka (*villani*) Tješimira i Dabrače te Tješina i Dugočaja te još i od udovice Barbare. Prema popisu stečenih posjeda u razdoblju između 1070. i 1076. mogu se vrlo šturo pojmiti neki njihov sadržaj ili vrijednosti, koje su zapravo zaista različite. Ljutostrah, brat Hrvatinov, prodaje svoj alodij za 14 solida; alodij udovice Barbare prodan je za vrijeme kralja Krešimira za 40 romanata, dok su pak slobodni seljaci Tješina i Dugočaj prodali svoj alodij u selu Jasenju za tri romanata. Jedino se kod prodaje alodija iz Gorice od strane slobodnih seljaka Tješimira i Dabrače za 35 solida opisuje donekle i sadržaj tog alodija: prodan je sa svime što mu pripada (*cum omnibus suis pertinentiis*), tj. vodama, šumama i pašnjacima.³⁴

Curtis – pridvorno gospodarstvo

U karolinškim tekstovima još se zove *mansus*, odnosno, ovisno o lokacijama, po-prima lokalne seoske nazive poput »Hof«, »masure«, »toft«, dok je u talijanskim i južnohrvatskim izvorima češća pojava *curtis*, odnosno u Italiji i *mansio*. U kontinentalnim krajevima se susreće izraz *mansio*, npr. kada 1137. kralj Bela II. daruje posjede samostanu sv. Petra u Čataru, daruje ukupno osamnaest *mansiones*.³⁵ Riječ je o naselju sastavljenom od niza pregrupiranih ograđenih obiteljskih parcela u kojemu su gospodarska dobra, stoka, zalihe, ljudi, zaštićeni od prirodnih i ljudskih opasnosti. To je osnovica seoske zajednice, koja uživa kolektivno pravo nad okružnim zemljama. Za razliku od nekih drugih pojmova – izuzev same »zemlje« (*terra*), termin se pojavljuje u dokumentima od sredine 9. stoljeća do 12. stoljeća. Kao zahvalu

³³ CD 1, dok. 28, str. 41; dok. 116, str. 150, dok. 156, str. 96; CD 2, dok. 54, str. 54–55.

³⁴ CD 1, dok. 116, str. 148–150; dok. 133, str. 169.

³⁵ U ovom slučaju radi se o prekodravskim posjedima, ali se koristi u istom kontekstu i za posjede s hrvatske strane Drave; CD 2, dok. 45, str. 46–47.

za srebro koje mu je pribavio splitski nadbiskup Petar za izradu crkvenog posuda, knez Trpimir se obvezuje, između ostalog, predati salonitanskoj Crkvi svake godine desetinu uroda sa zemlje njegova pridvornog gospodarstva Klis (*ex curte nostra, que Clissa dicitur*). Potonji primjer, doduše, upućuje i na još jedno moguće značenje riječi *curtis*, tj. dvor, u smislu kraljevskog posjeda ili rezidencije, najčešće smještene na neku uzvisinu. Riječ može značiti i »dвориште« ili »okućnica«, kada se radi o nabranju terena oko jedne kuće, kao npr. u jednoj razmjeni posjeda iz 1036. gdje jednoj od kuća pripada i okućnica (*cum curte pertinente*), ili kad su 1070-ih godina zabilježene tri kuće s okućnicom u podnožju (*casas cum tota curte, que infra est*)³⁶. Stoga, prilikom čitanja dokumenta valja obratiti pozornost na kontekst u kojem je pisan kako bi se moglo razlučiti je li riječ o pridvornom gospodarstvu, dvorskom posjedu ili običnom dvorištu. Nadalje, kada 974. car Oton II. potvrđuje gradeškoj Crkvi njezina prava nad Furlanijom i Istrom, osim za spomenute gradove, Novigrad, Poreč, Pulu, Sv. Juraj te Umag i poluotok Sipar, Crkvi daje ovlaštenje i za sve *curtes*, pustare, močvare, vodene tokove, voćke, mlinove, šume, ribolovišta i drugo što se nalazi na dotičnom teritoriju.³⁷ Godine 1060. kralj Krešimir IV. dodjeljuje samostanu sv. Ivana u Biogradu pridvorno gospodarstvo Rogova smješteno sjeverno od grada, sa svim njegovim pripadnostima, kao što 1070-ih Kosica prepušta samostanu sv. Ivana u Biogradu plodove zemlje svojeg pridvornog gospodarstva u Raštanima. Dobar dio evidentiranih pridvornih gospodarstava ima ime: *curtis* Slivnica u Brdima kraj Zadra, Rogova kraj Biograda, Klis i sl. Nadalje, neki dokumenti daju predodžbu o mogućim veličinama i vrijednostima jednog pridvornog gospodarstva. Prilikom nabranjanja darova koje je primio samostan sv. Krševana u Zadru (1042–1044), navedena su tri *curtes*: *Insula* s crkvom sv. Petra i devetero kmetova, Novo Selo s dvanaest obitelji i Butina Vis s osam obitelji. Tijekom 1070-ih djeca Dobročaja prodaju već imenovanom samostanu sv. Ivana u Biogradu *curtis* u Raštanima za sedam solida.³⁸ Uzorak spomenutih *curtes* premalen je da bi se moglo donositi zaključke o nekim standardima – možemo se nadati da će ubuduće brojne arheološke iskopine posvećene ranosrednjovjekovnom seoskom svijetu rasvijetliti zasjenjene zone.

Praedium – predij

Prema latinskom izvorniku riječ označava nasljedno zemljište, poljoprivredno dobro dano na nasljedno uživanje i obradu. Zove se još *métairie*, *borderie* (franc.), *possessione*, *heredita* (tal.), *heredad*, *alcaria* ili *alqueria*, *censa* (španj.), *Erbgat* (njem.) i *tenure* (eng.). Predijalac na svom prediju ima pravo korištenja (*dominium utile*), dok dio rente prima vlastelin koji je predao korisniku predij. O prisutnosti takva sustava ima tragova na kontinentalnom i priobalnom dijelu Hrvatske. Na Stenjevcu se, početkom 13. stoljeća, spominje predij Dobra (*predii Dobra nomine, quod est supradicti Wratislai comitis*), sa širokim međama kod ušća Krapine u Savu pa sve do brdovitog dijela, pokriven različitim stablima i voćkama (*arborem pomi, arborem piri*,

³⁶ CD 1, dok 3, str. 5; dok. 52, str. 70; dok. 116, str. 148, 152.

³⁷ CDI 1, n. 79, a. 974.

³⁸ CD 1, dok. 3, str. 5; dok. 27, str. 39; dok. 56, str. 76; dok. 64, str. 88, 90; dok. 94, str. 129 (CD 2, dok. 181, str. 184); CD 1, dok. 116, str. 148, 150, 152; dok. 122, str. 156; dok. 154, str. 193, dok. 155, str. 194.

arborem cerasi, arborem fagi, arborem dumi).³⁹ Uputan je primjer Rapske biskupije sv. Marije iz 1086. jer je ta ustanova vlasnica brojnih predija s vinogradima, poljima, vrtovima pa i kamenolomom, a njihovi korisnici su po svemu sudeći (ugledni) građani koji su poimence nabrajani (od kojih jedan đakon i jedan sin priora).⁴⁰ Može se zaključiti da se radi o crkvenom posjedu koji je dan na uživanje laicima koji mogu biti raznog društvenog statusa.⁴¹

Villa – seoska općina

Kao nasljeđe rimske *ville rustice*, *villa* predstavlja temeljnu organizacijsku formu hrvatskog sela u ranom srednjem vijeku, sa seoskim društvima rasprostranjenima u gradskim zaledima. Jedanaesto stoljeće označava prekretnicu u njihovoj sudbini – barem na uskom priobalnom pojasu Hrvatske. Sve dotad zemlju obrađuju nezavisni seljaci, koji slobodno raspolazu svojom zemljom u posjedima zvanim prije navedenim terminom alodij. Od 11. stoljeća položaj im se pogoršava utoliko što prijašnji slobodni seljaci postaju radnom snagom crkvenim ustanovama (prvenstveno samostanima) te od slobodnih seljaka postaju ovisni, u službi crkvenih i svjetovnih vlastelinstava. O tome svjedoči nekoliko slučajeva: 1078. splitska Crkva postaje vlasnica nekoliko sela darom kralja Zvonimira (koji sam posjeduje »kraljevsko selo«, *villa regali*, prema ispravi iz 1076–1078), a Splitsanin Petar Crni 1090-ih godina navodi »čitavo moje selo« (*totam villam meam*), iz čega se vidi da posjeduje jedno selo u privatnom vlasništvu.⁴² U tom kontekstu *villa*, uz seosku općinu, može označavati i privatno dobro jednog imućnog pojedinca ili jedne ustanove (posebice Crkve) i tumačiti daljnji razvoj položaja seljaka koji od slobodnih postaju ovisni.

Vicus – novo selo (?)

Osnovno latinsko značenje riječi *vicus* je gradska četvrt, odnosno općina u smislu sekundarnog naselja ruralnog dijela nekog grada ili jedne *ville*, no riječ može značiti i središnje administrativno mjesto seoskog teritorija, u smislu još jednog koncepta, *pagusa*. Tako se smisao riječi *vicus* može približiti i pojmu *castellum* koji bi također značio skup spojenih nastamba, ograđen i vrlo često na uzvisinama. Pojedini *vici* mogu s vremenom postati i gradovi (trebalo bi npr. razmotriti razvojni status termalnih središta u Međimurju). Novitetu takvog naselja ide u prilog navod u *Supertarskom kartularu* da su sluge (*famuli*) Petra Crnog na njegovu zapovijed sagradili jedno »selo« (*uicum construere*).⁴³ Stječe se dojam da je *vicus* osnovao pojedinac, u ovom slučaju bogati Splitsanin Petar Crni, koji je morao voditi spor s Vučićima, Prodanom dvornikom i Tugaranima oko prava nad brežuljkom (*monticello*), očito strateškim mjestom, na kojem je *vicus* sagrađen. U kasnijim izvorima (1244) razliku-

³⁹ *Monumenta historica episcopatus Zagradiensis / Povjestni spomenici zagrebačke biskupije*, sv. I, priredio Ivan Krstitelj Tkalcic, Zagreb 1873., dok. XVI, str. 18.

⁴⁰ CD 1, dok. 144, str. 184–185.

⁴¹ CD 2, dok. 2, str. 3, dok. 22, str. 25, dok. 34, str. 34, dok. 51, str. 52.

⁴² CD 1, dok. 135, str. 160; dok. 134, str. 170; dok. 153, str. 192.

⁴³ CD 1, dok. 136, str. 174.

ju se *villa zagrabiensis* i *vicus Latinorum*⁴⁴ u smislu »vlaškog sela«, u ovom kontekstu prastare naseobine Zagreba. No i dalje ostaje dvojbeni svaka odrješita definicija, pa riječ iziskuje daljnje istraživanje.

Novčarstvo

U ranijoj fazi srednjeg vijeka novac slabo kola na hrvatskom prostoru. Već navedeni primjeri stjecanja i kupnje zemljišta za protuvrijednost u naturi te daljnji slučajevi načina oporezivanja konkretnim proizvodima ukazuju da se većina gospodarstva temelji na sustavu samoodrživosti, tj. zatvorenoj ekonomiji unutar seoskih i gradskih središta. Općenito je malo novca u optjecaju u razdoblju od 7. do 10. stoljeća. Štoviše, hrvatske okrunjene glave koje vladaju od ranog 9. do početka 12. st. ne kuju vlastiti novac, a strane valute dopijevaju na hrvatsko područje što trgovačkim odnosima, što zajedno s osobnim blagom koje visoki franački, crkveni i ini dostojanstvenici donose sa sobom, kao ratni ili pljačkaški plijen. Kolanje novca je donekle i prostorno podijeljeno. Na priobalnom dijelu prevladavaju bizantske kovanice kao što su bakreni *folles* (10–11. st., nalaz iz Dubrovnika) iz carigradske kovnice, zlatni *romanat* i zlatni bizantski *solid*, od kojih dio dolazi iz sirakuške kovnice (Sinj, Biskupija, Skradin i Nin). Osim bizantinske nominale, pojavljuju se i karolinške kovanice poput srebrnog denara Karla Velikog, čiji je ulomak nađen vjerojatno u Bribiru, i srebrnog denara cara Lotara I. (sredina 9. st., Nin–Ždrijac). Dva primjerka karolinškog novca nađena su i u Istri – denar Karla Velikog na brijunskom Kastrumu te Lotarov denar na starohrvatskom groblju kod Malih Vrata blizu Buzeta. U panonskoj dolini su bizantski novci znatno manje zastupljeni. Otkad ugarski kralj Stjepan I. prvi počinje kovati srebrnjake, odnosno tijekom čitavog 11. i 12. stoljeća, ugarski srebrni denari prometuju Slavonijom (Bijelo Brdo, Josipovo kod Podravske Slatine, Svinjarevci kod Vukovara i Vinkovci).

Uz kovanice koje su prema pretkršćanskoj vjerskoj tradiciji pohranjene s pokojnikom i tako pronađene u grobnicama od Bribira do Vukovara, u dalmatinskim se izvorima spominju i: *argenteus* (kraj 11. st.), srebrnjak općenito, *aureus* (1060), zlatnik općenito; *byzantius* označava bizantski novac, odnosno zlatnik (*nomisma*), tj. ranosrednjovjekovno etalonsko platežno sredstvo zapadne i mediteranske Europe, koje kola Hrvatskom od cara Heraklija (610–640) do Aleksija Komnena (1081–1118). Kovanje *nomisme* je državni monopol, stoga su carevi katkad mijenjali težinu kovanica, odnosno udio zlata u njima, da bi smanjili proračunske poteškoće ili poticali konkurentnost bizantskih proizvoda, tim više što Bizant nije imao vlastite rude zlata, nego se oslanjao na svoje rezerve zlata stečene trgovinom. Varijante takvih kovanica imaju dakle različite težine, nacрте i natpise na aversima (koji se mijenjaju s carevima), nazivlja i primjene. Državni kovničar (*monetarius*) dužan je bio obilježiti monogramom kvadratne brončane pločice, tj. utege različitih težina, kojima se ovjeravala valjanost i težina kovanica.

⁴⁴ *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae / Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, sv. 1, priredio Ivan Krstitelj Tkalčić, Zagreb 1889., dok. 20, str. 19.

Solidus – solid

Godine 498. istočnorimski car Anastazije I. reformira rimski novac i počinje kovanje bizantskoga zlatnog solida (težine 4,5 g), koji služi kao referentna deviza na čitavom Mediteranu od 5. do 11. stoljeća. Potom car Nicifor II. Foka (963–969) daje kovati *tetarteru* s manje zlata, kao sredstvo državnog plaćanja, dok se s *nomismatom* punog zlatnog sadržaja plaćaju porezi. U Solinu je pronađena skupina kvadratnih brončanih pločica, tj. bizantski utezi. Uteg s natpisom »sol« na gornjem dijelu, težine 4,071 g, odgovara vrijednosti jednog solida, a drugi, od 8,64 g, vrijednosti dva solida. Solid se pojavljuje 840. prilikom potpisa mirovnog ugovora između cara Lotara i Venecije. Svi cjenici (kazne za ubojstvo ili kršenja pravila, isplate, oslobađanje iz ropstva i sl.) izraženi su u zlatnim solidima. U oporuci iz 918. zadarski prior ostavlja 100 solida – svotu kojom je moguće npr. isplatiti odštetu za dva ubijena roba (50 solida po robu) prema prethodno navedenom ugovoru. Godine 1060. kralj Krešimir IV. ima, između ostalog, kraljevski posjed u Sikovu kraj Biograda, u vrijednosti 20 solida, dok je od 1080. do kraja 11. stoljeća Splitsanin Petar Crni ukupno potrošio 186 solida za kupnju nekretnina, uz dodatne isplate u naturi.⁴⁵

Romanatus

Romanatus je podvrsta solida (*solidus romanatus*). Termin je korišten u zapadnim dijelovima Bizantskog Carstva, od Dalmacije sve do juga Italije, a odnosi se na nomizmu cara Romana III. (1028–1034). Stabilnost njezina tečaja utjecala je da služi kao standard i kasnije. Upravo se krajem 11. stoljeća pojavljuje u sličnim izvorima o kupoprodajnim evidencijama zemljišta umjesto solida. U razdoblju od 1070–1085. samostan sv. Ivana u Biogradu pribavio je razne nekretnine (alodijalni posjedi, kuće, zemlje i dr.) oko Biograda za ukupno 330 romanata. Kada Split 1097. obećava mletačkom duždu da će mu staviti dio svoje flote na raspolaganje, u slučaju da prekrši ugovor, grad se obvezuje isplatiti 1000 romanata mletačkoj komori, što ujedno pokazuje da je Split u načelu prilično likvidan iako nema dovoljno podataka o njegovu budžetu.⁴⁶ Također, u Istri, Umag plaća 1150. puno skromniju svotu, dva romanata, no grad je dužan i pomagati brodovima u slučaju mletačke akcije protiv Zadra ili Ankone.⁴⁷ Naposljetku, arheološka nalazišta ukazuju na činjenicu da je ta kovаница najzastupljenija; u Velikoj Galiji, npr. nađen je 1932. jedan zlatni solid *romanos argyros* iz 1028–1034., koji svjedoči o jakoj privrednoj djelatnosti solinskog kraja

Romanat. Bizantski zlatnik iz vremena cara Romana III. Argira (1028–1034)

Najzastupljenija kovanica u hrvatskim krajevima u ranom srednjem vijeku. Kako je *nomisma histamenon* zadržavala uvijek istu težinu i kakvoću zlata, bila je najpouzdaniji način plaćanja na Mediteranu. Rasprostranjenost upravo ove nomizme pokazuje interes Bizantskog Carstva da sačuva svoj sve slabiji utjecaj u Hrvatskoj i Dalmaciji u prvoj polovici 11. stoljeća. Mogu se možda dovesti u vezu s tadašnjim posjetima zadarskog uglednika Dobronje Carigradu, zabilježenima u djelu Strategikon bizantskog pisca Kekaumena. (©Arheološki muzej u Zagrebu, snimio Igor Krajcar)

⁴⁵ CD 1, dok. 21, str. 27; dok. 64, str. 91; dok. 136, str. 173–178.

⁴⁶ CD 1, dok. 116, str. 149–151; dok. 168, str. 208.

⁴⁷ CD 2, dok. 65, str. 64.

posebice zahvaljujući vodenicama. Ujedno se zastupljenost romanata može povezati i s politikom Bizanta prema Hrvatskoj i Dalmaciji u prvoj polovici 11. stoljeća.

Denarius – srebrni denar

Denar ugarskog kralja Ladislava I (1072–1095). Nalazište Tompojevci kod Vukovara

Slično bizantskom zlatniku na jugu, ugarski srebrnjaci pokazuju ekonomski jači utjecaj ugarskih vladara na sjevernim hrvatskim prostorima. Prisutni su na raznim arheološkim nalazištima bjelobrdske kulture. Ugarski denari su u opticaju u srednjovjekovnoj Slavoniji od vremena kralja sv. Stjepana I. (997–1038), pa sve do kraja 12. i početka 13. stoljeća kada se kuje prvi hrvatski autonomni novac, hrvatski frizatik hercega Andrije (1196–1204). (©Muzej Slavonije, snimio Marin Topić)

Slučaj dokumenta s početka 11. st. o kupnji zemljišta oko Solina zanimljiv je jer su ondje tereni, čestice zemlje i amfiteatar kupljeni »denarima«. ⁴⁸ Međutim, historiografija je svu dokumentaciju o Pinciju i njegovu sinu Plesu proglasila falsifikatom. Jedan od argumenata za to je i činjenica da se, uzmu li se u obzir svi (sačuvani) dokumenti ranog srednjeg vijeka, spominje jedino u spornoj ispravi. Naime uvriježeno je mišljenje da se denar počinje koristiti kasnije, i to kao mletačka osnova kovanica u novčanom sustavu solida i libra.

Ipak, postoje i takozvani Kolomanovi denari, ili Kolomanovi srebrnjaci, tj. u arheološkim je istraživanjima pronađena kod sela Lepuri blizu Benkovca ostava s 2000 denara pohranjena u ondašnjem srednjovjekovnom mjestu Podgrađe. Budući da se Podgrađe spominje kao sastajalište hrvatskog lokalnog plemstva u 14. stoljeću, možda bi se po ovom nalazu moglo zaključiti da su se ondje okupili hrvatski velikaši prilikom pregovaranja s ugarskim kraljem Kolomanom 1102. godine. Prema tom razjašnjavajućem otkriću (jer izvori ne spominju nikakav novac), može se pretpostaviti da je Koloman prilikom pregovora upotrijebio i financijske argumente. No kako su se i u koje svrhe koristili ovi novci, te kroz čije su ruke kolali, nije poznato.

Libra auri – zlatna libra

Prvi put se spominje 1116. godine kada mletački dužd Ordelafo Falier potvrđuje samostanu sv. Ivana u Biogradu darove i slobode kralja Krešimira te navodi plaćanje kazne kraljevskom fisku u zlatnim librama. ⁴⁹ Drugi spomen datira iz 1138. u obliku kazne od deset zlatnih libara koja se nameće u slučaju nepoštivanja darovnice kralja Bele II. Splitskoj nadbiskupiji, s time da pola globe ide kraljevskoj komori, a pola Crkvi. ⁵⁰

Mjerni sustav

U izvorima je korišteno nekoliko termina za udaljenost, sadržaj, težinu i sl. S obzirom na to da u kasnije vrijeme svaki grad ima vlastiti metrički sustav, tim više je uzaludno nastojati doznati njihovu vrijednost u današnjim mjerilima, stoga ih valja ovdje samo popisati. Vino se pohranjuje u trima različitim spremnicima, koji su ujedno i njegova mjera. *Ampula* (staklenka) se pojavljuje u Krešimirovoj darovnici

⁴⁸ CD 1, dok. 35, str. 51–52.

⁴⁹ CD 2, dok. 25, str. 27.

⁵⁰ CD 2, dok. 46, str. 47.

iz 1060., tj. samostan sv. Ivana u Biogradu dužan je svake godine predati jedno janje i jednu staklenku vina. *Buttis* (bačva) je evidentirana u oporukama dvoje Zadrana iz 918. i 999., kada nasljednicima ostavljaju svatko po dvije bačve. Konačno, *galeta* je valjda jedna vrsta povećeg čupa, jer služi kao platežno sredstvo za nekretnine: krajem 11. stoljeća već spomenuti Petar Crni kupio je zemljišta, vodenica i njiva za različite količine *galeta* vina. Za zemljišnu mjeru koristi se *aratrum* tj. ral, ali o stvarnoj površini daje samo naslutiti primjer iz 1137. kada u dva *aratra* može stati šest pridvornih gospodarstava (*mansiones*), dok je 1144. jedna zemlja u Splitu mjerena površinom od jednog vretena i pol (*vretenum et medium*).⁵¹ U Istri su još evidentirane: *bajol*, *orna*, *spud*, *vedro*, i manje mjere: bokal, *secchi* i žban. Modij (*modius*) i star (*star*) služe kao mjere za žitarice i za sol (u Istri se u 11. st. spominje istarski modij za sol, plus *mezzino*), *mernicus* je mjera za sitne suhe stvari, dok libra (*libra*) služi kao težinska mjera za sve vrste predmeta, svilu, lan, vosak, ulje: Poreč je dužan 1150. Veneciji predati 15 libara ulja godišnje, a Novigrad 40 libara.⁵² Kao mjera dužine koristi se lakat (*cubitus*), tj. 1080. Petar Crni kupuje neke zemlje za novce i za tri lakta platna (*lenzo*), te vodenicu za 25 lakata platna. Za veće razdaljine koristi se korak (*passus*), tj. prilikom opisa posjeda samostana sv. Krševana u Zadru navodi se mjesto koje se proteže gotovo dvjesto koraka prema istoku. Kao težinska mjera spomenut je samo uteg (*pese*), i to krajem 11. stoljeća u inventaru predmeta samostana sv. Benedikta u Splitu u kojem se navodi križ od trideset mjera srebra.⁵³

Obrti

Kožarstvo

Vrlo je malo fragmenata tkanine ili kožnih uzoraka sačuvano na arheološkim nalazištima, zbog kvarljivosti materijala. Ipak, bioarheološkom analizom zuba uočavaju se tipična oštećenja koja ukazuju da se od 9. stoljeća nadalje koriste zubi za preradu organskih materijala. U kojoj mjeri se obrada vrši u domaćinstvu ili kod obrtnika po narudžbi, teško je reći, no ustanovljeno je da se koža dijelom obrađivala zubima, kao i da se njima razrađuju konopi te pletu košare i ribarske mreže.

Mlinarstvo i obrada tekstila

Izvori 10. stoljeća navode nekoliko vodovoda (*conductum de aqua de Salona* – 950) te mlinova u Istri (privilegije cara Otona II. iz 973–974) i Dalmaciji (u darovnici kralja Bele II. Splitskoj nadbiskupiji iz 1138. navedeni su mlinovi – *molendina* – kraj

⁵¹ CD 2, dok. 45, str. 46–47; dok. 54, str. 56.

⁵² CD 2, dok. 66, str. 65; dok. 67, str. 67.

⁵³ CD 1, dok. 64, str. 88; dok. 21, str. 27; dok. 33, str. 49; dok. 156, str. 195–196; dok. 161, str. 201; dok. 136, str. 174–178; dok. 79, str. 107; dok. 172, str. 211; CD 2, dok. 28, str. 31.

Solina).⁵⁴ U okolici Solina, Jadro predstavlja važan čimbenik naseljavanja jer je, bogat vodom u inače suhom kraju između Cetine i Krke, omogućio gradnju mlinica duž svoja 4 km dužine. Toponim Žrnovnica, nedaleko Splita, također svjedoči, već u 11. st., o postojanju kućnih ručnih mlinova, jer se umjesto »mlin« i »mljeti« u tom kraju koristi riječ »žrvanj« – stoga je moguće da su na vodi Žrnovnice bili sagrađeni mlinovi. Zamijenivši vodoravni kotač (*rota*) okomitim Rimljani pospješuju veću primjenu vodenica: one služe za mljevenje žita, kao prije, i za valjanje platna u procesu obrade sukna. Jedanaesto stoljeće predstavlja u Europi razdoblje ekspanzije vodenica, čiju gradnju i hrvatski kraljevi, kao vjerojatni nositelji prava na podizanje mlinova, potiču radi mogućnosti stjecanja prihoda od poreza na promet. U drugoj polovici 11. st. kralj Krešimir IV. potiče na gradnju mlina (1069), tj. samostanu sv. Stjepana kod Splita poklanja mjesto za podizanje mlina oko Solina na okuci rijeke u predjelu Ljubinac ili Gornja rijeke, a kralj Zvonimir poklanja samostanu sv. Benedikta u Splitu zemljište Pusticu u Lažanima (1076–1078) na kojem se nalazi mlin koji »im život znači« (*que est uita ipsorum*).⁵⁵ Vodenice su još evidentirane u Poreču, Buzetu i Krasu, na Rabu, u Rogovi i Selu. Pored *molendina regia*, kraljevskih mlinova, mlinice mogu biti u privatnom vlasništvu. Tako je Petar Crni, Gumajev sin, kupio za dva zlatna solida i jedan modij soli mjesto za mlin te je podigao mlinicu pored mlina nekog Nesnija. Petar je kupio i Nesnjev mlin za 2,5 solida i pola galete vina. Prema falsifikatu iz 14. st., oko 1000. godine hrvatski je kralj darovao neke solinske zemlje kroz koje su prolazili brzaci (*torrente*) korišteni za dovoz žita i za kretanje valjaonice za obradu sukna (*aqua ad fullas*); postavlja se pitanje kako je sastavljač isprave znao za kraljevske mlinove u vrijeme kada ih više u Solinu nije bilo, te unatoč falsificiranju postoji mogućnost da je postojao stariji predložak za izradu tog naknadnog dokumenta. Stoga se općenito misli da se na Jadru mogla nalaziti jedna vrsta kraljevskih suknarskih radionica. Novčane vrijednosti mlinica su rijetko spomenute: osim spomenutih kupovina Petra Crnog navodi se i da je tijekom 1080-ih pola mlina je kupljeno od privatnih posjednika za 25 lakata platna i jedan poveći čup vina.⁵⁶

Keramika

Tijekom 9. i 10. st. glina se oblikuje ili rukom ili na sporotirajućem lončarskom kolu, a posuda se naknadno zaglađuje rukom i ukrašava (češljasta valovica, 8–10. st.). Tehnika brzorotirajućeg kola pojavljuje se sredinom 10. st. i proširuje se u 11. i 12. st. U Bračića Podvornici su pak pronađeni kalupi od gline za izradu lonaca (7–8. st.). Keramika sadrži puno primjesa pijeska i pečena je na temperaturi do 500°C. Brojnost keramičkog posuđa svjedoči o intenzitetu naseljenosti jednog kraja, poput Podravine (lokaliteti Mačkovića na brežuljcima Volarskog brega kod Virja s kraja 8. i 9. st. i Torčec iz 8–10. st.) u kojoj su neka naselja kontinuirano naseljena od 8. do 13. ili čak 16. stoljeća. Osim za zadovoljavanje potreba domaćinstva, glina je oblikovana i za druge obrtničke djelatnosti: grobovi sadrže glinene utege – vretena koja se kori-

⁵⁴ CD 2, dok. 46, str. 47.

⁵⁵ CD 1, dok. 134, str. 170.

⁵⁶ CD 1, dok. 35, str. 52, dok. 64, str. 85 (na Rabu), dok. 136, str. 176, dok. 149, str. 189.

Keramički pršljeni iz Torčeca

Pršljeni nađeni na lokalitetima Prečno polje, Ledina i Pod Gucak kraj Torčeca u Podravini. Probušeni kolotovi u sredini služe za kontroliranje smjera pada niti lana, konoplje ili vune i stoga su obješeni pri dnu vretena. (Izvor fotografije: Tajana Sekelj Ivančan, *Podravina u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 2010., 209. sl. 281, T. 61)

ste za izradu platna, tj. za pređenje (Danilo-Šematorij, srednja Istra), a iskopani su i keramički materijali (sapnice) vezani uz taljenje željeza (Mačkovice, Torčec).

Talioničarstvo i kovanje

Talionička aktivnost evidentirana je na arheološkim lokacijama kao što su Blaževo polje kraj Torčeca (8–9. st.), Opatovina u Zagrebu (10. stoljeće), ili Kiškorija jug kraj Virovitice (kraj 9. – 10. stoljeće). One svjedoče o načinu obrađivanja sirovine (željezne rude) za opskrbljivanje kovačkog obrta metalom. U kontinuirano naseljenom prostoru (kraj 8. – 16. st.) na brežuljcima Volarskog brega kod Virja temeljito istraženi tragovi talioničarske djelatnosti rasvijetljavaju način rada. Talioničari izrađuju jamaste ili oknaste peći okrugla oblika za dobivanje sirovog željeza od željezne rudače, sa središnjim dijelom od 40 do 50 cm širine i ukupno barem 60 cm visine. Peći su sastavljene od triju dijelova: jedan dio predstavlja ventilaciju i dovođenje vrućeg zraka pomoću keramičkih »dizni«, tj. puhalica ili sapnica, koje su pri vrhu dna ugu-rane u probušene otvore raspoređene po čitavoj cilindričnoj površini. Središnji dio je prostor u koji se stavlja gorivo, odnosno u kojem se odvija proces izgaranja. Peći se najčešće pune željeznom rudom i drvenim ugljenom, a talionički dodaci služe za kemijsko vezivanje neproduktivne jalovine s pepelom iz goriva za stvaranje topljive troske. Željezna ruda se rastali na temperaturi od oko 1100 do 1200°C. Na donjem dijelu peći, iz cilindričnog otvora, izlaze sirovo željezo i troska. Na dnu ložišta nalazi se zapečena plitka tvorevina u kojoj se taloži čisto željezo, dok je na razini tla smješten otvor u koji se slijeva tekuća zgura kroz kanalić 30 do 40 cm dužine, a nju se nakon hlađenja prebacuje u otpadne jame. Uporaba pojedinačnih peći je kratkotrajna: sapnice se tom tehnikom začepljuju i peć više nije moguće koristiti, stoga se nakon

Vidovi gospodarske djelatnosti, nalazi novca i kopnene komunikacije na hrvatskom povijesnom prostoru u ranome srednjem vijeku

završetka taljenja ruši i iz nje se vadi čisto željezo. Takvim postupkom potrebno je redovito sagraditi više tih objekata od zapečene zemlje, a po brojnosti pronađenih ulomaka peći ili ostalih tragova (otpadnih jama, keramičkih sapnica) može se zaključiti da se u okolini današnjih Molvi održala živa talionička djelatnost. Ranohrvatske grobnice sadržavaju mnoštvo mačeva, koplja i ostruga karolinškog tipa, za koje se pretpostavlja da su najvećim dijelom djelo franačkih radionica. Moguće je i da postoje i domaće kovačke radionice – štoviše, npr. Sisak je u rimsko doba bio središte metalurgije i radionica za oružje i oruđe, ali teško je razabrati je li se ta djelatnost održala i u kasnije vrijeme, dok je u Bijelom kraj Daruvara pronađeno zvono iz 11. st., što je navelo na razmišljanje da se tada počelo lijevati.

Što se tiče izvorišta sirovina, postoje pretpostavke o prirodnim naslagama rude u riječnim tokovima, o površinskim ležištima, posebice željeza. Poznati su nalazišta željezne rude u Budama kod Krašića i na Medvednici. Postoje ležišta željeza na

Primjer očuvanih dijelova talioničke peći iz 9. stoljeća na lokalitetu Virje – Volarski breg

Primjer očuvanih dijelova talioničke peći iz 9. stoljeća na lokalitetu Virje – Volarski breg: ložište od 35 cm širine, kanalčić niz kojeg se slijevala tekuća šljaka i koji vodi u manju jamu gdje se nakuplja tekuća šljaka. Na dno ložišta taložilo se sirovo željezo.
(©Tajana Sekelj Ivančan, Institut za arheologiju)

Medvednici i u širem području istočnog Žumberka te bogata gnijezda samorodnog bakra u Rudama, no za tragove njihova iskorištavanja u ranom srednjem vijeku treba se još dodatno obratiti za pomoć arheolozima.

Zlatarstvo

Izvori su vrlo škrti podacima: u Splitu između 1059. i 1096/97. anonimni zlatar izrađuje predmete u »antiohijskom stilu« po narudžbi nadbiskupa; tijekom 1080-ih spominju se dva (druga) zlatara, Grubica i Zura, dvojica koja su prodala svoje zemlje Petru Crnom.⁵⁷ S druge strane, grobnice iz bjelobrdske kulture sve do sredine stoljeća obiluju zlatnim nakitom evoluirajućih stilova (jagodaste naušnice, violinski tip naušnice, pseudočetverojagodne naušnice, srebrne filigranske naušnice, buzetski tip i dr.) koji svjedoče o razvidnoj obrtničkoj vještini. Koriste se tehnike tiještenja, filigrana, granulacije. Moćnik bursa sv. Marcele, Asela i Ambroza iz Nina izrađen je tehnikom iskucavanja, dok su ostruge iz Biskupije rađene lijevanjem od srebra s pozlatom.

Brodogradnja

Za rani srednji vijek moglo bi se izdvojiti tri glavna obilježja gradnje brodova na hrvatskom priobalju: antičko nasljedstvo (u već postojećim antičkim *civitates*), politička volja (za vrijeme hrvatskih kraljeva koji je podupiru, odnosno ugarske krune čija je vladavina pretežito okrenuta prema kopnu) i samostalna inicijativa (»privatnog« karaktera u obliku piratske ili gusarske djelatnosti, koja dodatno može biti ohrabrena vodstvom jednog lokalnog moćnika). Nadalje, u razdoblju od pet

⁵⁷ Toma, gl. XVI, 68–69; CD 1, dok. 136, str. 176.

stoljeća, temeljem arheoloških i likovnih nalaza, uočava se da hrvatski brodograditelji tehnički unaprjeđuju i prilagođavaju brodske modele prema svrsi i podneblju.

Vještina starovjekovne brodograđevne tradicije prelazi u baštinu novopridošlih useljenika, koji se u prvom mahu koriste brodicama kao što su *serilije* i *liburne* za kabotažu (plovidbu kraćih razdaljina od jedne do druge luke duž obale) i kao osnovom za upoznavanje graditeljstva te je već 642. posvjedočen iskrcaj Slavena (ili Hrvata) kod Siponta (dijela današnje Manfredonije), vjerojatno s *ladvama* (svojevrsni prototip neretvanskih trupica). U 10. st. grade se sagene, tj. trgovački i ratni brodovi na vesla i jedra od dva-tri jarbola, sa zdepastim okruglim trupom i bočnim kormilom s desne strane krme (najveće duljine do 20 m, širine do 4 m i gaza do 1 metar), s petnaest pari vesala, primajući dakle posadu od tridesetak ljudi. Manje jedrilice predstavljaju velike kondure s posadom od oko 14–16 ljudi za veslanje, troje ljudi oko krme i kormila te zapovjednikom, a male kondure imaju deseteročlanu posadu (osam veslača, kormilar i zapovjednik). Na podvodnom arheološkom nalažištu u Ninu pronađena je kondura srednjeg tipa (8–9 m duljine, 3–3,5 m širine i 0,4 m gaza) čija je starost drva datirana u razdoblje između 940. i 1140. godine i time u doba hrvatske mornarice o kojem svjedoči i Porfirogenetov tekst.

Koji gradovi grade ili posjeduju flotu i koliko je to odraz političke volje hrvatskih vladara? Neovisno o stvarnim brojkama (za Tomislava autor navodi 80 sagena i 100 kondura, potom tek tridesetak plovila nakon Miroslavove smrti) Porfirogenet svjedoči da postoji kraljevska politička volja podupirati brodogradnju, međutim, uvjeti nastajanja, konkretne mjere i središta njezina provođenja nisu dokumentirani. Kada se nakon tog razdoblja dalmatinski gradovi privremeno priklanjaju mletačkoj vlasti, Split 1097. obećava mletačkom duždu da će u slučaju potrebe obrane staviti na raspolaganje jednu sagenu ili dvije galije.⁵⁸ Iz toga je očito da grad posjeduje vlastito brodogradilište, ali gdje je smješteno, kako se njime upravlja, koliko je ljudi u njemu zaposleno, odakle se dobivaju sirovine, sve to također ostaje nepoznanicom. Slabo doznajemo nešto više iz Idrisijeva putopisa. Autor spominje gradove s brodovljem: Poreč (trgovačka flota), Rovinj, Lovran (sa stalnom brodogradnjom), Senj (puno brodova), Baška Stara (malo njih), Vranjak (mnoštvo), Zaton (za vojne ekspedicije), Trogir (»stanovnici su graditelji brodova«), Split (vojna plovila – što se vidi i iz dokumenta 1097), Ston (brojni brodovi) i Dubrovnik (ratna plovila).

Sa stajališta »privatne«, odnosno lokalne inicijative, Omiš i neretvanski prostor pokazuju se kao mjesta brodogradnje kroz gusarsku djelatnost tamošnjeg stanovništva. Gusarska *strijela* je brod s petnaestak veslačkih klupa i dvama latinskim jedrima do 20 m duljine, za koji postoji najstariji prikaz u obliku grafita na crkvisi sv. Luke u Donjem Humcu na otoku Braču s kraja 11. ili početka 12. stoljeća. Usto, u Omišu su dokumentirane još i ribarske brodice (mali i veliki leuti) do 8,4 m duljine i 2,5–2,7 m širine, s varirajućim gazom od 0,3 m za prazne brodice do 0,8 m gaza kad su plovila puna ljudi i mreža. Naposljetku, i za područja koja potpadaju pod vlast krčkih knezova od početka 12. stoljeća evidentirani su brodski objekti. U vrbničkoj crkvisi sv. Jurja na otoku Krku jedan grafit prikazuje jedrenjak s trima latinskim jedrima (28 m dužine, 8,4 m širine i 2–3 m gaza), s krmom u obliku klina iznad koje je sagrađena nastamba za posadu. Prema fakturi se pretpostavlja da je ova jedrilica prvenstveno bila namijenjena za trgovačku plovidbu, a tek uz dodatne preinake i za ratne svrhe.

⁵⁸ CD 1, dok. 168, str. 208.

Stoga se može dokučiti da su ondašnji Krčki knezovi (kasniji Frankapani), politički stabilno ustoličeni, imali ekonomsku viziju iskorištavanja posjedovanog prostora, no i ovaj put detalji izostaju.

Porezi

U Istri su, s dolaskom franačke vlasti, uvedena nova davanja (*census*) koja nisu postojala u vrijeme bizantskog upravljanja: zemljoposjednici trebaju davati hranu za vojnike i njihove konje, ploviti za potrebe vlasti morem i rijekama, obavljati poljoprivredne radove i druge usluge (gradnja kuća, proizvodnja vapna i opeke, hranjenje pasa) za nove vlastodršce te jednom godišnje vršiti podavanje u ovcama i janjadi, na što se 804. žale istarski posjednici na Rižanskom saboru. Također je uvedena i crkvena desetina (*decima*) tijekom devedesetih godina 8. st., novost koja nije postojala za vrijeme bizantske vlasti. Doseljavanjem slavenskih kolonista na istarski poluotok posjednici povrh toga predaju desetinu prve tri godine po njihovu smještaju došljacima umjesto Crkvi, kako bi se pomoglo obradi napuštenih zemalja na koje su naišli i prije nego što je moguće ubirati plodove. Bizantska vlast oko 876., u nastojanju da pomiri primorske gradove Dalmacije s rubnim područjima pod izravnom vlasti hrvatskog kralja, uspostavlja »daću mira«, tj. Split plaća godišnje 200 zlatnika, Trogir, Osor i Krk 100 i Zadar 110. Prilikom pak uspostave svoje vlasti Venecija 1018. nameće različite danke (*tributum*): Osor i Beli obavezni su predati 15 do 40 kuninih krzna (*pelles marturinas*), Krk plaća 30 lisičjih krzna (*pelles vulpina*), a Rab deset libra svile. Isplata kuninim krznom otada se u izvorima vodi kao isplata »marturine«, od latinske riječi za kunu.

Napokon, za vrijeme hrvatskih kraljeva postoji daća na mlinove: dozvola za gradnju mlinova je kraljevsko pravo te ujedno i sredstvo za pobiranje poreza. Ugarsko-hrvatski kraljevi nastavljaju s tim pravom te primjerice 1138. kralj Bela II. dozvoljava Splitskoj nadbiskupiji da stječe prihode od daće mlinova. No splitska gradska zajednica određuje da nadbiskup primi jednu šestinu od utrška nakon što se odbiju troškovi za održavanje mlinova – sam porez šestog dijela zove se *sextariola* i plaća se svake subote osim za blagdana Božića i Uskrsnjeg tjedna – a vjerojatno se predavao u naravi.

Prometnice i trgovina

Praćenje je Kolomanova vojnog pohoda prilika za rekonstrukciju trase puta koji predstavlja prvobitni prometni pravac prema moru. Glavna okosnica *Via magna cesta vocata* kreće od Drave kroz područja Zagrebačke županije, potom ide do Pokuplja i Pounja te nastavlja južnije do strateške spojnice na putu od sjevera prema jugu, Knina, a zatim preko Bribira i Ostrovice, prelazeći potom Benkovac i kraj blizu Posedarja stiže sve do Zadra. Kao što je slučaj bio s preinakom brodova, i taj put osim vojnog ima i ekonomski značaj za promet robe. Kod sjevernih prostora srednjovjekovne Slavonije postoje druge indicije. Toponim Trški Vrh oko platoa na kojemu se račva-

ju putovi riječne kotline Krapinčice i trasa Radoboj – Krapina (prvi put spomenuta 1193. kao grad obavezan plaćati naturalnu desetinu) daje naslutiti da se radi o mjestu na kojem se trgovalo. Prodor Bugara 827. prema zapadu plovidbom Dunavom i Dravom također upućuje na mogućnost da rijeke služe i za trgovački transport i komunikaciju. Dapače, *Kozmografija* Anonimnog Ravenjanina iz ranog 9. st. potvrđuje nastavak korištenja antičkih prometnica koje su prelazile južnu Panoniju od Akvileje do Srijemske Mitrovice, s važnim čvorištima poput Siska, Vinkovaca i Osijeka. Iz Italije do Istoka prometuje se posavskim, podravskim i podunavskim cestama, a od Siska kreće prometnica za Senj preko Dubovca kraj Karlovca. Na priobalju pak, slijedeći smjer morskih struja te uz pomoć vjetrova prometuje se tzv. »bizantskom magistralom« (*limes maritimus* – sve do 10. st.) od Akvileje do Skadra, na kojoj važnu ulogu igraju kanali (Pelješki, Mljetski, Korčulanski i Pašmanski) te naseljeni otoci i otočići (Majsan, Lastovo, Korčula, Hvar, Vis, Silba, Olib i Škarda), koji zaštićuju lađe od vremenskih nepravilnosti. Uz već postojeće gradove koji su pod stranom upravom hrvatski kraljevi upravo osnivaju Biograd (10. st.) i Šibenik (krajem 11. st.) na strateškim mjestima kako bi služili kao izlazna središta na moru. Štoviše, nije isključeno da su »mornari razbojnici« (*marini latrunculi*), tj. Neretvani, dobivali potporu hrvatskih vladara da na svoj način osporavaju bizantski i mletački prometni monopol na Jadranu (što će se ponoviti kasnije s Uskocima u 16. st., npr.). U tom bi slučaju riječ bila o gusarima, a ne o (samoinicijativnim) piratima. Kako god bilo, papa Ivan VIII. tražio je od kneza Domagoja (874–875) da poduzima mjere protiv njih.

U 9. stoljeću jedan od evidentiranih predmeta trgovanja su robovi. Tako se 840. godine u paktu između cara Lotara I. i mletačkog dužda navodi prijevoz zatočenika (*captivi*) i robova (*mancipia*) morem i rijekama, kao i otimanje radne snage (*servi aut ancillae*). Kao i kod trgovine konja, isplata se može odvijati odgođeno uz ostavljanje pologa (*pignus*) vrijednog šest mjeseci. Sto dvadeset godina kasnije Venecija službeno zabranjuje trgovinu robljem. Međutim to ne znači da su robovi oslobođeni ili da ih njihovi vlasnici ne smiju ostaviti u nasljedstvo ili ih prepustiti drugome. Štoviše, pojedinci i dalje mogu kupovati robove za vlastitu potrebu. U izvorima se spominju i slučajevi otmica ljudi i njihova prodaja u ropstvo, a slavenski robovi (osobito robinje) spominju se u Italiji. Arheološke analize oružja (posebice karolinških mačeva) i posuđa za kuhanje (od sapunastog kamena /steatita/) razasutog po čitavom hrvatskom prostoru u većoj ili manjoj mjeri također daju naslutiti o postojanju trgovačkih razmjena dotičnih predmeta podrijetlom iz alpskih prostora koji su otpremani iz Akvileje i gornjojadranskih luka prema istočnom Jadranu sve do Panonije – ali detalji o tom prometu izostaju.

Dok se kod međugradskih ugovora spominje »pregovarač« (*homo negociandum*), na lokalnoj razini, u gradovima, djeluju *commercarii*, primjerice Majo, Martin, Petar i Slaven, koji se u izvorima pojavljuju u Zadru ili Ninu samo kao svjedoci ugovora (1044., 1072. i 1095). Riječ *commercarius* je višeznačna – jer s jedne strane ima korijen prema *commercium*, tj. trgovina, no može značiti i posebnu daću koja se pobire od trgovine, tako da se funkcija prije navedenih svjedoka može tumačiti kao funkcija poslovnih ljudi uključenih u sustav trgovine Bizantskog Carstva pod koji potpada Zadar, ili funkcija komunalnih službenika zaduženih za pobiranje poreza. Nadalje, budući da se sve do prve polovice 13. stoljeća u vrelima ne pojavljuje nikakav *commercarius*, nego u komunalnim ekonomskim ugovorima djeluju građani (*Ragusei*, *Spalatini* u dogovoru s *Pisani*, 1169., npr.), stječe se dojam da u trgovini svi sudjeluju, uz pojedine privremene specijalizacije. Tako se kupoprodaja vrijednih dobara (rob,

konj, neko zemljište) odvija u nazočnosti svjedoka i »posrednika« (*mediator*) koji jamče da je transakcija pravno vrijedna. Prema *Supetarskom kartularu* (1080–1187) rođaci su glavni dužnici (*per manusprisii*) zaduženi za zakletvu i simbolično hvatanje rukom predmeta za koji posrednik jamči. Ako dolazi do evikcije, medijator dozvoljava kupcu da se plijeni njegova imovina. Osim jamaca i drugi postupci garantiraju pravnu valjanost ugovora, npr. sigurnosno pismo (*securitas*) prilikom sklopanja kupoprodajnog ugovora. Tako, kad Zadranin Sergije, sin Petrov, zamjenjuje svoju kuću za drugu 1036., u slučaju da se jamčevina ne ispoštuje, prekršitelj treba platiti 10 libara zlata. Isplate se vrše ili gotovinom, *per finem*, ili uz zajam, *pro mutuo* – valja samo napomenuti da se takvi termini pojavljuju u izvorima 11. st., a da za ranije razdoblje nedostaju podaci. Prema dvjema zadarskim oporukama iz 10. st. (piora Andrije iz 918. i Agapine, kćeri tribuna Dabra, iz 999) vidljiva je prisutnost svilenih tkanina (*panno sirico*) i parheta (*feltro*), iz čega se može zaključiti da postoje trgovačke veze s istočnim područjima, tj. barem s Bizantom, odakle se ove dragocjenosti uvoze, ali drugih detalja (cijena, dobavljač i sl.) nema.⁵⁹

Usporedbom starohrvatskih kostura s uzorcima iz kasnijeg srednjeg vijeka uočava se znatno pogoršanje uvjeta i kvalitete života u kontinentalnoj Hrvatskoj tijekom razdoblja od 10. do 13. st., sa smanjenim životnim vijekom za prosječno više od pet godina, tj. povećan je subadultni stres. Postoje i klimatske promjene koje bi trebalo dodatno razmotriti. Osim toga, dotadašnji slobodni seljaci (*villani*, ili još *ignobili* – ta će riječ u francuskom i engleskom jeziku poprimiti omalovažavajuće značenje »ružan«, »grozan« – nasuprot plemićima) te samosvojni građani i kraljevi, radi »spasa duše«, tj. da se ne bi pekli u paklu uz Judu Iškariota »praćeni prokletstvom 318 svetih otaca« (citirano prema primjerima kletvi koje su unesene u službene isprave), daruju svoje blago (zemlje, vinograde, šume, ribolovišta i dr.) benediktinskim samostanima koji time postaju prvi veliki vlastelini i model stvaranja drugih svjetovnih moćnika. U 11. stoljeću takav je proces sve vidljiviji, a u proporcijama koje još treba izračunati slobodni se seljaci počinju pretvarati u kmetove, s otuđenim zemljama, koji rade na lenima za nekog gospodara. Od crkvene ekspanzije na dobitku su pak obrtnici (graditelji, klesari, zlatari), trgovački posrednici te gradovi kojima je povećan gospodarski promet u slavi nove vjere. Usto se uspostavljaju novi nameti i daće, tako da iz ranog srednjeg vijeka potječu korijeni ekonomskih pojava koje se usavršavaju u razvijenome srednjem vijeku.

---

⁵⁹ CD 1, dok. 57, str. 78; dok. 93, str. 127–128; dok. 165, str. 206; dok. 136, str. 177; dok. 52, str. 70–71, dok. 21, str. 27; dok. 33, str. 49.

Izvori:

- CD 1 = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 1, priredili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, Zagreb 1967.
- CD 2 = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 2, priredio Tadija Smičiklas, Zagreb 1904.
- CDI 1 = *Codice diplomatico istriano*, sv. 1, priredio Pietro Kandler, Trst 1986.
- Iđriš, *La première géographie de l'occident*, uredili Henri Bresc i Annli-ese Nef, Pariz 1999.
- Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis / Povjestni spomenici zagrebačke biskupije*, sv. I, priredio Ivan Krstitelj Tkalcčić, Zagreb 1873.
- Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae / Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, sv. I, priredio Ivan Krstitelj Tkalcčić, Zagreb 1889.
- Rižanski placit* = Margetić, Lujo: O nekim pitanjima Rižanskog placita, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, sv. 43/4, Zagreb 1993., 407–438.
- Toma = Toma Arhidakon: *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija Toma Arhidakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Split 2003.

Literatura:

- Andrić, Stanko: *Vinkovci u srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti*, Vinkovci – Slavonski Brod 2007.
- Babić, Ivo: *Prostor između Trogira i Splita. Kulturnohistorijska studija*, Trogir 1984.
- Bedić, Željka – Novak, Mario: Stenjevec – Prikaz kvalitete i uvjeta života bjelobrdske populacije na temelju bioarheološke analize, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. XLIII, Zagreb 2010., 41–57.
- Belošević, Janko: *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Zagreb 1980.
- Benažić, Aleksandar: Podrijetlo simbola kune na hrvatskom novcu, *Numizmatičke vijesti*, god. XLIII, br. 54, Zagreb 2001., 74–109; *Numizmatičke vijesti*, god. XLIV, br. 55, Zagreb 2002., 97–121.
- Budak, Neven – Raukar, Tomislav: *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 2006.
- Čolak, Nikola: Poljoprivreda zadarske komune u ranom srednjem vijeku, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 9, Zadar 1962., 163–190.
- Čoralić, Lovorka: *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, Zagreb 1997.
- Delumeau, Jean-Pierre – Heullant-Donat, Isabelle: *L'Italie au Moyen Âge V^e–XVe siècle*, Pariz 2002.
- Demo, Željko: *Opatovina – tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti. Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*, Zagreb 2007.
- Devroey, Jean-Pierre: The economy, *The Early Middle Ages. Europe 400–1000*, uredila Rosamond McKitterick, Oxford 2001., 97–129.
- Dimitrijević, Milorad – Sokać, Branko – Sikošek, Boris – Petrović, Budimir – Karamata, Stevan – Dragić, Dragan – Veselinović, Dobra: *Osnovna geološka karta, Tumač za list Zagreb*, Beograd 1979.
- Duby, Georges: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Pariz 1962.
- The Early Middle Ages. Europe 400–1000*, uredila Rosamond McKitterick, Oxford 2001.
- Galović, Tomislav: *Libellus Policorion – Rogovski kartular (diplomatičko-povijesna analiza)*, sv. 1–2, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2010.
- Goldstein, Ivo: *Bizant na Jadranu. Od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb 1992.
- Herkov, Zlatko: *Naše stare mjere i utezi: uvod u teoriju povijesne metrologije i njezina praktična primjena pri proučavanju naše gospodarske povijesti*, Zagreb 1973.
- Hrvatska i Europa. kultura, znanost i umjetnost*, sv. I, *Srednji vijek (VII–XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, uredio Ivan Supčić, Zagreb 1997.
- Ivančan, Ljudevit: Crkva Svih Svetih u Stenjevcu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, n.s., sv. VI/1, Zagreb 1902., 187–191.
- Ivanišević, Milan: Otok hrvatskoga vladara, *Tusculum*, sv. 1/1, Solin 2008., 109–124.
- Jakšić, Nikola: Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 12, Split 1982., 173–184.
- Kapović, Mate: Toponimija sela Prapatnice u Vrgorskoj krajini, *Folia onomastica croatica*, sv. 15, Zagreb 2006., 113–131.
- Katić, Lovre: Solinski mlinovi u prošlosti, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 2, Split 1952., 201–219.
- Knezović, Marin: Voda u hrvatskim ranosrednjovjekovnim ispravama, *Ekonomska i ekohistorija*, sv. 3, Zagreb 2007., 35–50.
- Knezović, M.: Šuma i šumsko drveće u hrvatskim ranosrednjovjekovnim ispravama – činitelj koji nedostaje, *Ekonomska i ekohistorija*, sv. 4, Zagreb 2008., 52–63.

- Kolomanov put., katalog izložbe, uredila Ela Jurdana, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 2003.
- Kozličić, Mithad: *Hrvatsko brodovlje / Croatian shipping / Le navi croate*, Split – Zagreb 1993.
- Krasnov, Gjuro: Kratak pregled srednjovjekovne numizmatike Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, *Numizmatičke vijesti*, god. XXIII, br. 34, Zagreb 1980., 3–16.
- Kuzić, Krešimir: Promjene toponima sela Radošića iz 1386. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42, Zadar 2000., 79–104.
- Lazić, Ladislav – Durman, Aleksandar – Lazić, Silvana: Povijesni pregled rudarstva i metalurgije na području Zrinske i Trgovačke gore, *Zrinska gora, regionalni park prirode*, uredio Matija Bučar, Petrinja 2010., 56–71.
- Levak, Maurizio: *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, Zagreb 2007.
- Maniatis, George: The guild-organized banking services sector in Constantinople (10th–12th centuries), *Byzantion*, sv. LXXVIII, Bruxelles 2008., 368–403.
- Margetić, Lujo: Trgovački odnosi između dvije jadranske obale u ranom srednjem vijeku i uloga mediatora, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, sv. 7, Rijeka 1986., 81–97.
- Marović, Ivan: Novac Romana III. Argira u Arheološkome muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 99, Split 2006., 275–297.
- Matijašić, Robert: Sredozemno prehrambeno trojstvo u antici na Jadranu, 3. *Istarski povijesni biennale. Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*, uredile Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić-Vekić, Poreč 2009., 37–54.
- Mirnik, Ivan: Novac iz starohrvatskih grobova, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. XXXVII, Zagreb 2004., 205–250.
- Molve. Ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju*, uredili Mario Kolar, Hrvoje Petrić, Molve 2010.
- Novak, Grga: *Povijest Splita*, knj. I, Split 1957.
- Petrić, Nikša: Les témoignages médiévaux sur le patrimoine tardoantique de Hvar: les exemples de continuité: civitas, ager, episcopatus, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 1, Motovun – Zagreb 1995., 187–194; Srednjovjekovni spomenici kasnoantičke baštine otoka Hvara. Primjeri kontinuiteta: *civitas, ager, episcopatus, Mogućnosti*, god. XLIII, br. 1–3, Split 1996., 122–131.
- Pisk, Silvija: Kolomanov put u Moslavini: prilog poznavanju komunikacija i spomeničke baštine u Moslavini, *Historijski zbornik*, god. LVIII, Zagreb 2005., 29–38.
- Raukar, Tomislav: *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 2002.
- Rapanić, Željko: Ambienti rurali della Croazia medievale, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 3, Motovun – Zagreb 1997., 125–130.
- Sekelj Ivančan, Tajana.: Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici Torčeca, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 20, Zagreb 2003., 113–130.
- Sekelj Ivančan, T.: Arheološka istraživanja ranosrednjovjekovne radionice za preradu željezne rudače na lokalitetu Virje – Volarski breg, *Annales Instituti Archaeologici*, sv. V/1, Zagreb 2009., str. 65–70.
- Sekelj Ivančan, T.: *Podravina u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 2010.
- Sekelj Ivančan, T.: Ranosrednjovjekovni keramički pršljeni iz Torčeca, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. XLIII, Zagreb 2010., 381–398.
- Sekelj Ivančan, T.: Talionička djelatnost u okolici Molva u ranom srednjem vijeku, *Molve. Ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju*, Molve 2010., 30–45.
- Sekulić-Gvozdanović, Sena: Srednjovjekovni sustavi šupljih kamenih mjera u Istri, hrvatskom Primorju i kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, god. 3, br. 1(9), Zagreb 1995., 73–106.
- Simoni, Katica: Ranobizantski utezi iz srednjovjekovne zbirke arheološkog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. XXXII–XXXIII, Zagreb 1999–2000., 187–196.
- Skok, Petar: Curtis, *Starohrvatska prosvjeta*, n. s., sv. 1–2, Split 1928., 103–113.
- Skok, P. Postanak hrvatskog Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 1, Zadar 1954., 37–68.
- Sokol, Vladimir: Arheološka baština i zlatarstvo, *Hrvatska i Europa. kultura, znanost i umjetnost*, sv. I, *Srednji vijek (VII–XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, Zagreb 1997., 117–146.
- Šeparović, Tomislav: Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 30, Split 2003., 127–137.
- Šlaus, Mario: *Bioarheologija. Demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Zagreb 2006.
- Šimunović, Petar: *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb 2009.
3. *Istarski povijesni biennale. Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*, uredile Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić-Vekić, Poreč 2009.
- Vinčćak, Tomo: *Vjerovanja o drveću u Hrvata u kontekstu slavističkih istraživanja*, Zagreb 2002.
- Vodanović, Marin – Brkić, Hrvoje – Demo, Ž.: Paleostomatološka analiza humanog kraniofacijalnog osteološkog materijala sa srednjovjekovnog nalazišta Bijelo Brdo kod Osijeka, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. XXXVII, Zagreb 2004., 251–261.
- Vodanović, M. – Brkić, H. – Demo, Ž. – Šlaus, M.: Dentalne bolesti i način prehrane u ranosrednjovjekovnoj populaciji iz Bijeloga Brda u Istočnoj Slavoniji u Hrvatskoj, *Acta stomatologica Croatica*, sv. 37/3, Zagreb 2003., 376–377.
- Vučetić, Ratko: Prostorni razvoj srednjovjekovne Krapine, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 24, Zagreb 2000., 7–22.
- Zrinska gora, regionalni park prirode*, uredio Matija Bučar, Petrinja 2010.